

AB ORTAK TARIM POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE VE SEÇİLİ DOĞU
AVRUPA ÜLKELERİ TARIM SEKTÖRÜNÜN KARŞILAŞTIRILMALI ANALİZİ*
COMPARATIVE ANALYSIS OF TURKEY AND THE SELECTED EASTERN EUROPEAN
COUNTRIES AGRICULTURAL SECTOR WITHIN THE SCOPE OF EU COMMON
AGRICULTURAL POLICY

Deniz AKSOYLU¹, Hacer Simay KARAALP ORHAN²

1. Doktora Öğrenci, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri ABD, deniz_aksoylu06@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3078-4275>
2. Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, skaraalp@pau.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9889-1494>

Makale Türü Araştırma Makalesi	Article Type Research Article
Başvuru Tarihi 13.01.2021	Application Date 01.13.2021
Yayına Kabul Tarihi 16.12.2021	Admission Date 12.16.2021
DOI https://doi.org/10.30798/makuiibf.860363	

* Bu çalışma 8-9 Nisan 2019 tarihlerinde Kuzey Kıbrıs'ta gerçekleştirilen ICOAEF'19, V. International Conference on Applied Economics and Finance & EXTENDED WITH SOCIAL SCIENCES) Konferansında sözlü olarak sunulan bildirinin gözden geçirilmiş, yeniden düzenlenmiş ve genişletilmiş halidir.

Öz

Bu çalışmada, Türkiye ile AB üyesi beş Doğu Avrupa ülkesi (Bulgaristan, Çekya, Macaristan, Polonya ve Romanya) tarım sektörü dört temel gösterge (milli gelir içindeki payı, istihdam, üretim ve dış ticaret) çerçevesinde karşılaştırılmış ve Türkiye tarım sektörünün AB Ortak Tarım Politikası (OTP) uyumu incelenmiştir. OTP kapsamında sağlanan destek / fonlar sonucunda ele alınan beş AB üyesi ülkenin tarım sektöründe modernizasyon, üretim, ihracat, rekabet, verimlilik ve işletme ölçeğinin yükseldiği, kırsal kalkınma, çiftçi gelirleri ve küçük işletmelerin refah düzeyi artmıştır. Bu bağlamda, Türkiye'nin OTP fonlarından yararlanmaya yönelik gerekli altyapı ve kurumsal düzenlemeleri sağlaması ile birlikte AB standartlarında çevre dostu, güvenli, sağlıklı bir üretime ulaşması ve yüksek katma değerli üretimin desteklenmesi rekabet gücünü arttıracaktır. Ürün bazlı fiyat desteği yerine doğrudan ödeme yönteminin gerçek üreticileri uygulanması ve kırsal kalkınma politikalarının gerçekleşmesiyle sektörel kalkınma ve refah artışı sağlanabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tarım, AB OTP, Türkiye, Doğu Avrupa Ülkeleri.

Abstract

In this study, Turkey and the five selected Eastern European countries (Bulgaria, Czechia, Hungary, Poland and Romania) agricultural sector were analyzed in terms of four indicators (the share of national income, employment, production and foreign trade) and Turkey's harmony to the EU Common Agricultural Policy (CAP) was examined. The aforementioned countries achieve the modernization of the agricultural sector, increase production, productivity, competition, exports and farm scale, promote the rural development, farmers' income and welfare of small businesses through supports/funds of the CAP. Turkey's competitiveness will increase through achieving an EU standard environmentally friendly, healthy, safe and high value-added production along with providing the necessary infrastructure and institutional arrangements for Turkey to benefit from the CAP funds. Moreover, application of the direct payment method to real producers instead of product-based price support and rural development policies.

Keywords: Agriculture, EU CAP, Turkey, Eastern European Countries.

EXTENDED SUMMARY

Research Problem

Turkish agricultural sector struggles against both deficient agricultural policies and structural problems for many years. Agricultural sector is highly protected by EU through Common Agricultural Policy (CAP) since 1962. EU supported agricultural sector of both Turkey and the CEEC (since their candidacy) to adapt the CAP due to the importance of the sector in the economy, different agricultural structure and development level than EU countries. Therefore, agricultural sector has modernized, the food industry has progressed; production and exports have increased in the CEEC. This study aims to compare the agricultural sector of Turkey and the selected CEEC (Bulgaria, Czechia, Hungary, Poland and Romania) in terms of four macro-economic variables (the share of national income, employment, production and foreign trade) and then to evaluate the adaptation of Turkish agriculture to CAP.

Research Questions

What have been the gains of the agricultural sector of five CEEC (Czechia, Bulgaria, Hungary, Poland and Romania) within the framework of the EU CAP? What are the benefits of EU CAP funds to Turkish agriculture? What is the adaptation process of Turkish agriculture to the EU CAP?

Literature Review

Turkish agricultural sector has ongoing structural problems such as inefficient use of land use, small scale agricultural enterprises (heavily family-owned businesses), insufficient technology use, low productivity, high input costs, insufficient agricultural cooperatives, the effect of intermediaries, price instability, high population, low producer incomes and rural poverty. Turkey has been receiving funds since the candidacy of EU within the framework of CAP which are very necessary for the improvement of the sector and rural development. Therefore, many studies analyze the pros and cons of funds and regulations in Turkey. In this study, a different approach was made by comparing Turkey with selected countries within the scope of the latest data.

Methodology

In the study, a quantitative research method based on the evaluation of the TURKSTAT, FAO, World Bank and WTO data over the period of 2009 and 2019 used. The macro-economic indicators that used in the study are the share agricultural sector on GDP, the share of agricultural sector, agricultural production in terms of cereals, vegetables and fruits and the international trade (exports and imports) of the agricultural sector.

Results and Conclusions

Results indicated that Bulgaria, Czech Republic, Hungary, Poland and Romania able to achieve the modernization of the agricultural sector and promote the rural development through supports/funds of the CAP. The production, productivity, farm scale, competition and exports of agricultural sector

increased, farms modernized, farmers' income and welfare of small businesses enhanced over the period. While Poland becomes one of the significant agricultural producers in the EU after the CAP. Romania targets to increase economic development, job creation, a better quality of life in the rural area and to support small/medium scale producers. Czechia benefits direct payments for the farmers and reduces the feeding stuff costs through the CAP funds. Since accession to the EU, Hungary's agriculture sector has developed significantly, and has started to catch up with the EU-15 countries in terms of productivity, competitiveness, profitability and has been the fastest growing agricultural sector in the EU since 2010. Two important structural changes, the growth of farm scale and the increase in the production of cereals, feed crops and industrial crops, took place simultaneously in the Bulgarian agricultural sector with the support of EU subsidies, Over the period of 2014-2020 Turkey received the highest fund with 4453.9 billion Euro among the candidate countries of EU. Through the contribution of IPARD, investments aimed at improving in the production of fruit-vegetable, milk, meat and fisheries are noteworthy in Turkey. Turkey will be more competitive in the EU market, through the promotion of high-value-added agricultural products and the use of healthy/environmentally friendly production techniques. Turkey's adaptation to the EU's 2030 targets in terms of organic farming, protection of biodiversity, reduction of the pesticides, chemical fertilizers and antimicrobial will increase exports and provide a healthy, sustainable agriculture/food sector. Considering all the improvements in the new member states, it is considered that the regulations and reforms under the framework of CAP will improve Turkish agricultural sector.

1. GİRİŞ

Yüzyıllardan beri tarım sektörü başta gıda güvenliğini sağlama ve temel gıda maddelerine kaynak teşkil etmesi, milli gelir ve ihracattaki payı, sanayi sektörüne hammadde sağlaması, barındırdığı nüfus, ekonomik kalkınmaya yapmış olduğu katkı ile ülke ekonomilerinin temel sektörünü oluşturmaktadır. Gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye’de tarım sektörü, ekonomideki payı yıllar içinde görece olarak azalmış olmasına karşın halen barındırdığı işgücünün büyüklüğü ve yaşanan yapısal dönüşümün sosyo-ekonomik etkileri ve Dünya ihracatına yapmış olduğu katkı nedeniyle gündemdeki önemini korumaktadır. Türkiye, Dünya’daki en büyük tarım üreticisi ülkeler arasında 7. sıradadır, özellikle fındık, kestane, kayısı, kiraz, incir, zeytin, ayva, tütün ve çay gibi ürünlerde dünyanın en büyük üreticisi ve ihracatçısıdır (FAO, 2021). Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda Türkiye’de istihdamın tamamına yakını tarım sektöründe (%89,9) yer alırken, en büyük sektör olarak tarım sektörünü milli gelir içindeki payı %39,8 olarak gerçekleştirmiştir. Bununla birlikte, ekonomik kalkınma sürecinde tarım sektörünün ülkenin milli gelir ve istihdamındaki payı giderek azalmıştır. 1950 yılına GSMH’de tarım sektörünü payı %42’ye, istihdamın payı %84,3’e düşmüştür. 1980, 1990 ve 2000 yıllarında GSYH içinde tarım sektörü sırasıyla %26,10, %17,4 ve %10,10’a gerilemiştir. Aynı şekilde tarım sektörünün istihdamdaki payı da %50,6, %46,88 ve %36’ya düşmüştür (TÜİK, 2010; SBB, 2021). 2019 yılında ise Türkiye’de tarım sektörünün GSYH’de katkısı %6,4’e ve tarım sektörünün istihdamdaki payı %18,2’ye düşmüştür. Bu bağlamda, bir taraftan Türkiye’de tarım sektöründeki yapısal dönüşüm, kırdan kente göç ve bunun sosyo-ekonomik etkileri, diğer taraftan sektöre ilişkin uygulanan politikalarındaki aksaklıklar, tarımsal destekleme mekanizmalarının etkin bir şekilde çalışmaması, arazi kullanımı ve işletme ölçeğinin küçük olması, teknoloji kullanımı, üretim ve verimlilikteki düşüklükler, yüksek girdi maliyetleri, aracılarla olan bağımlılık, zayıf örgütlenme sektörün doğasından kaynaklanan arz esnekliğinin düşük olması ve tüm bu faktörlerin ürün fiyatlarını etkilemesi, barındırdığı yüksek nüfus, üretici gelirlerinin düşük olması, kırsal yoksulluk ve kırsal kalkınmaya ilişkin sorunlar en çok tartışılan konular arasında yer almaktadır. Ülkelerde uygulanan tarım politikaları ülkenin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik özelliklere, tarımsal yapı ve tarımsal ürün desenine ve sektörün ihtiyaçlarına göre farklılık göstermektedir. Tarım sektöründeki birçok yapısal, ekonomik ve sosyolojik problem yalnızca Türkiye’ye özgü değildir. Birçok ülkede olduğu gibi, bu çalışmada incelenen beş AB üyesi Doğu Avrupa ülkesi (Bulgaristan, Çekya, Macaristan, Polonya ve Romanya) de tarım sektöründe çeşitli problemler yaşamış ve üyeliklerinin kabulünün ardından, AB’nin en kapsamlı ve başarılı politikalarından biri olan AB Ortak Tarım Politikası (OTP) uygulamaları ile tarımsal verimlilik, rekabet edilebilirlik ve sektörde istihdam edilen nüfusun gelir düzeyini artırmıştır. Özellikle, Doğu AB üyesi ülkeler üretimde kota uygulaması ve kalite güvenliğinin sağlanması, sektör içinde arz talep dengesinin kurulması ve küçük işletmecinin refahının yükseltilmesi konularında önemli başarılar elde etmiştir. İncelenen dört ülkenin AB üyeliği sonrasında tarım sektöründe gelişmelerin gözlenmesi, tarımsal kalkınmanın iyileşmesi ve önemli tarım ürünlerinin ihracatçısı konumuna gelmelerinde OTP uygulamalarının etkisi önemlidir. Bu

bağlamda, bu çalışmanın amacı Türkiye ile AB'ne 2004 yılında üye olan Çekya, Macaristan, Polonya ve 2007 yılında üye olan Bulgaristan ve Romanya'nın tarım sektörünün dört temel makro-ekonomik göstergesi (GSYH'deki payı, istihdam, üretim ve dış ticaret) kapsamında son 10 yıl (2010-2019) için karşılaştırılması ve ülkelerin son 10 yılda elde ettiği gelişmelerin değerlendirilmesidir. Diğer taraftan, çalışmada AB'ne aday ülke konumunda olan Türkiye'nin halihazırda AB OTP aracılığıyla elde ettiği fonların Türk tarım sektörünün gelişimine etkisi ve Türk tarımının OTP'ye uyumu incelenecektir.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünün ardından, ikinci bölümünde Türkiye'de, üçüncü bölümde ise seçili Doğu Avrupa ülkelerinde tarım sektörüne ilişkin temel makro-ekonomik göstergeler incelenmiştir. Dördüncü bölümde AB OTP ilişkin kısa bir giriş yapıldıktan sonra OTP'nin incelenen ülkelerin tarım sektörüne etkisi ve Türkiye tarım sektörünün OTP ile uyumu tartışılmış ve beşinci bölüm ile çalışma sonuçlanmıştır.

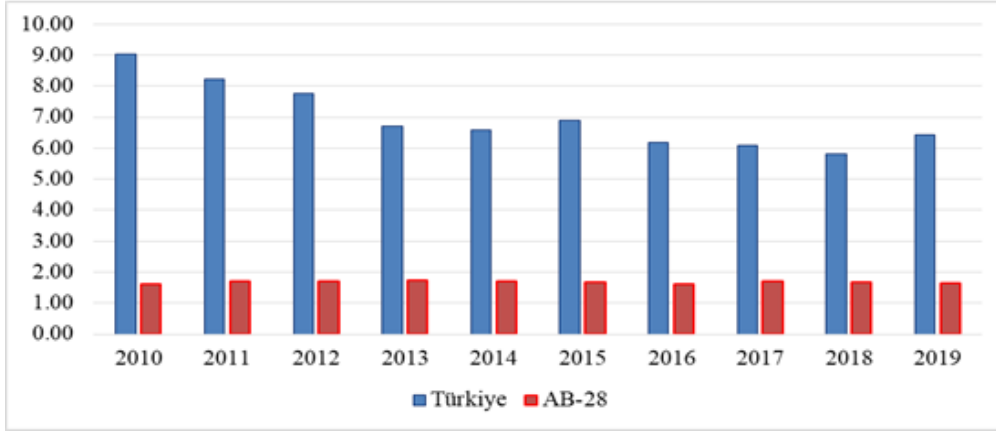
2. TÜRKİYE TARIM SEKTÖRÜNDE TEMEL GÖSTERGELER

Tarım sektörü ülkede gıda güvenliğinin sağlanması, sürdürülebilirliği, temel hammadde kaynağı olması, barındırdığı işgücü ve milli gelire yapmış olduğu katkı bakımından önem arz etmektedir. Ayrıca sektörün ekonomideki payı ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ve yapısal değişim süreci hakkında bilgi vermektedir.

2.1. Tarım Sektörünün GSYH'deki Payı

Yapısal değişim(dönüşüm) süreci ile birlikte ülkelerin milli gelirin sektörel dağılımı sanayi ve hizmetler sektörüne doğru evrilmektedir. Türkiye'de tarım sektörünün GSYH içindeki payı yıllar içerisinde azalma eğilimi göstermektedir. Ekonomik kalkınma süreci içerisinde sektörlerin yapısal değişim ile bir taraftan tarım sektörünün milli gelir içindeki payının düşmekte, diğer taraftan sanayi ve hizmet sektörlerinin payı artmaktadır. Bu süreç içerisinde de 1923 yılında Türkiye'de tarım sektörünün GSMH'deki payı %39,8 iken, sanayi sektörünün payı %13,2, inşaat sektörünün payı %2,6 ve hizmet sektörünün payı %34,9 olarak gerçekleşmiştir. 1980, 1990 ve 2000 yılında tarım sektörünün payı sırasıyla %26,1, %17,4 ve %10,1'e kadar azalmıştır (SBB, 2021).

Şekil 1. Türkiye ve AB-28 Tarım Sektörünün GSYH'deki Payı (%)

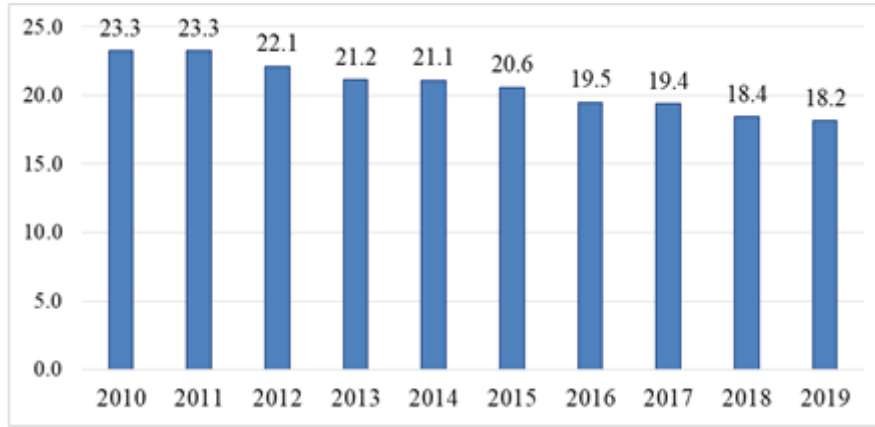
Kaynak: Dünya Bankası (2020) ve TÜİK (2020) verileri doğrultusunda oluşturulmuştur.

Şekil 1’de Türkiye’nin son yılda tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörünün GSYH’deki payı gösterilmektedir. Buna göre, Türkiye’de tarım sektörünün GSYH’ye yapmış olduğu katkı azalan bir eğilim göstermektedir. 2010 yılında tarım sektörünün GSYH’ye katkısı %9,03 iken, 2019 yılında daha da azalarak %6,4 olarak gerçekleşmiştir. Tarım sektörünün AB 28’deki payı nispeten daha istikrarlı bir seyir izlemektedir. AB’de ise 1991 yılında tarım sektörünün milli gelirdeki payı %2,7 iken, 2005 yılından günümüze %2’nin altına düşmüştür (Dünya Bankası, 2020). Buna göre, 2010 yılında AB’de sektörün GSYH’deki payı %1,62 iken, 2019’da %1,64’e yükselmiştir.

2.2. Tarım Sektörünün İstihdamdaki Payı

Türkiye’de kırsal nüfus oranı Cumhuriyetin ilk yıllarında %76 civarında iken kırdan kente yaşanan iç göç ve hızlı kentleşme 1950 yılından sonra başlamıştır (TÜİK, 2010). 1950 yılından sonra Türkiye’de toplam nüfus içerisinde kırsal nüfusun payı sürekli olarak azalmıştır. Türkiye’de kırsal kesimin nüfus içindeki payı 1960 yılında %68,4 iken yıllar içinde azalarak 2019 yılında %24,3’e gerilemiştir. Türkiye’de kentleşme hızı %2 civarındadır (Dünya Bankası, 2020). Günümüzde ise, tarımın istihdamdaki payı önemli ölçüde azalmasına rağmen yüksekliğini halen korumaktadır. Nitekim gelişmiş ülkelerde istihdamın tarım sektöründeki payı oldukça düşüktür. Türkiye’de ise 24 Ocak 1980 kararları ile birlikte sanayileşmeye ağırlık verilmesi işgücü piyasasının yapılanmasını da etkilemiştir. Birçok gelişmekte olan ülkede olduğu gibi, Türkiye’nin de içinde bulunduğu bu yapısal dönüşüm, sektörlerin milli gelir ve istihdamdaki payının ağırlığının tarım sektöründen, sanayi ve hizmetler sektörüne doğru evrilmesine neden olmuştur.

Şekil 2. Türkiye’de Tarım Sektörünün Toplam İstihdamdaki Payı (%)

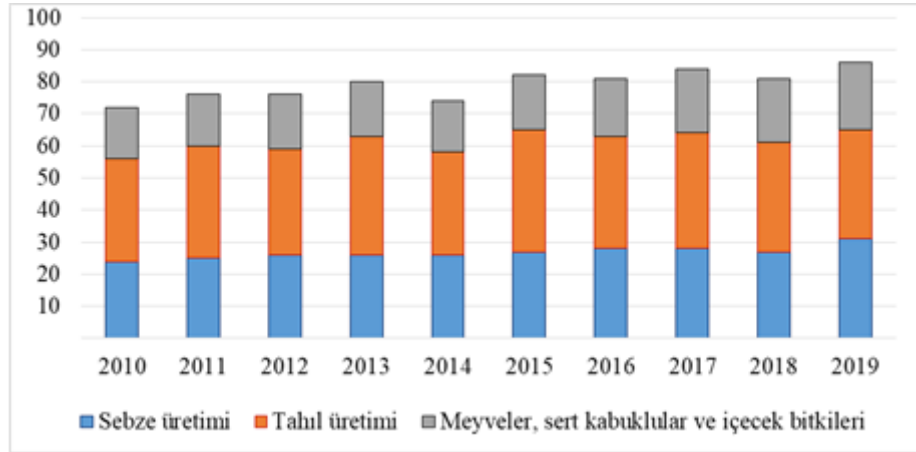
Kaynak: TÜİK (2020) verileri doğrultusunda oluşturulmuştur.

Cumhuriyetin kurulduğu 1923 yılında Türkiye’de tarım sektörünün istihdamdaki payı %90 iken, 1950 yılında %77,4’e gerilemiş ve sırasıyla 1970, 1980, 1990 ve 2000 yıllarında %66,1, %57,9 ve %39,3’e düşmüştür (TÜİK, 2010). Şekil 2’ye göre, sektörün toplam istihdamdaki payı 2010 yılında %23,3 olarak gerçekleşmiş ve 2019 yılında %18,2’ye kadar gerilemiştir. Diğer taraftan 2019 yıllarında sanayi, inşaat ve hizmet sektörlerinin toplam istihdamdaki payı sırasıyla %19,8, %5,5 ve %56,5 olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2020b). Türkiye ekonomisinde tarım sektörünün istihdamdaki payının gerilemesine karşın istihdamın yaklaşık olarak beşte biri tarım sektöründe yer almaktadır. Buna karşın sektörün milli gelire yapmış olduğu katkı %6,4 olarak gerçekleşmiştir. Tüm bu yaşanan yapısal dönüşüm, uygulanan sanayileşmeye ve kentleşme politikalarına karşın tarım sektöründeki istihdam oranının yüksek olması, Türkiye işgücü piyasasının halen gelişmekte olan ülke özelliği taşıdığını (Karaalp-Orhan, 2019) ve sektördeki verimliliğin düşük olduğunu, tarım sektöründe üretim faaliyetinde bulunanların yeterince katma değer yaratamadığını ve diğer taraftan gelir dağılımındaki adaletsizliğin tarım sektöründe çalışanlar aleyhinde olduğunu göstermektedir. Türkiye gibi tarım sektöründe istihdamın yoğun olduğu ülkelerde önemli bir özelliklerinden biri de kadınların işgücüne katılma oranının yüksek olmasıdır. Türkiye’de ise tarım sektöründe kadın istihdamı ise yüksek olmakla birlikte, azalma eğilimindedir (Karaalp-Orhan, 2017). 1988 yılında %77 iken, 2018 yılında %26 ve 2019 yılında %25,1’e gerilemiştir (TÜİK, 2020b). Tarım sektöründeki istihdam oranının azalmasının temel nedenleri arasında, sektörde makineleşmeye bağlı olarak işgücü talebinin azalması, ekilebilir toprakların parçalanması ve sanayileşmeye açılmasıyla tarım sektöründe geçim imkânlarının daralması yer almaktadır. Diğer taraftan, tarım sektöründeki çözümlenin etkileri arasında, kırdan kente göç edenlerin kentsel işgücü piyasasına uyum sağlayamaması, nitelsiz işlerde ve kayıt dışı sektörde çalışması, kentsel işsizlik oranını arttırması ve sosyal uyum problemlerinin ortaya çıkması gibi çeşitli sosyo-ekonomik sorunlarla karşılaşmaktadır.

2.3. Tarımsal Üretim

Türkiye'nin toplam arazi alanının yaklaşık yarısı tarıma ayrılmış olup, AB ortalamasının biraz üzerindedir. Bu nedenle Türkiye'nin üyeliği, AB'nin tarım alanına yaklaşık 39 Milyon Hektar ekleyecektir. Bu, AB tarım alanının yaklaşık %20'sini temsil etmektedir (European Commission, 2019). 2016 Tarımsal İşletme ve Yapı Araştırması verilerine göre Türkiye'de tarımsal işletmelerin büyük bir kısmı bitkisel üretim yaparken toplam işletmelerin sadece %5,3'ü büyükbaş ya da küçükbaş hayvan yetiştiriciliği yapmaktadır (TÜİK 2018). Türkiye'nin yüz ölçümünün %29,5'i tarıma elverişlidir. Nadas hariç, tarım alanların %70'inde tahıl üretimi yapılmaktadır ve en fazla %64 buğday, %27 arpa ve %5,9 mısır üretilmektedir (TMO, 2020). Türkiye'deki tarımsal işletmeler ise küçük ölçekli olup, işletme büyüklüğü en fazla (%25,9) 20-49 dekar (2-4.9 ha/çiftlik) büyüklükte iken, ortalama işletme büyüklüğü 5.9 hektardır. Tarımsal işletmelerin %80,7'si 100 dekardan (10 ha/çiftlik) küçük işletmelerdir (European Commission, 2019).

Şekil 3. Türkiye'de Tarımsal Üretim Miktarları (Milyon Ton)

Kaynak: TÜİK (2020) verileri doğrultusunda oluşturulmuştur.

Şekil 3'e göre, yıllar itibariyle Türkiye'de 34,4 milyon ton ile en çok tahıl üretimi yapılmaktadır. Türkiye'de en çok üretilen tarla bitkileri buğday, şeker pancarı, arpa mısır, pamuk ve ayçiçeğidir. İklim koşullarına göre değişiklik göstermekle birlikte 2010-2019 döneminde en fazla meyve ve sebze üretiminde (%0,3) artış gerçekleşmiş, tahıl üretimindeki artış (%0,06) ise nispeten daha sınırlı kalmıştır. 2019/2020 dönemi buğday üretim tahminlerine göre dünyada ilk sırada AB-28 (%20), Çin (%18) ve Hindistan (%14) yer alırken, Türkiye Dünya üretiminde %2'lik pay ile en çok buğday üreten 10. ülkedir. Aynı zamanda Türkiye makarnalık buğday üretiminde dünyadaki en büyük üreticiler arasında yer almaktadır. 2019/2020 döneminde dünyada en çok makarnalık buğday üreten ülkeler sırasıyla AB-28 ülkeleri (%23), Kanada (%15), İtalya (%11) ve Türkiye (%10)'dir (TMO, 2020). Türkiye dünyanın en önemli un ve makarna ihracatı yapan ülkelerinden biridir. Türkiye'de 2015 yılından itibaren azalma eğiliminde olmakla birlikte 2019 yılında 19 milyon ton buğday üretilmiştir. Türkiye'de tahıllardan sonra en fazla sebze üretimi gerçekleşmektedir. 2019 yılında 31,1 milyon ton sebze ve 21 milyon ton meyve,

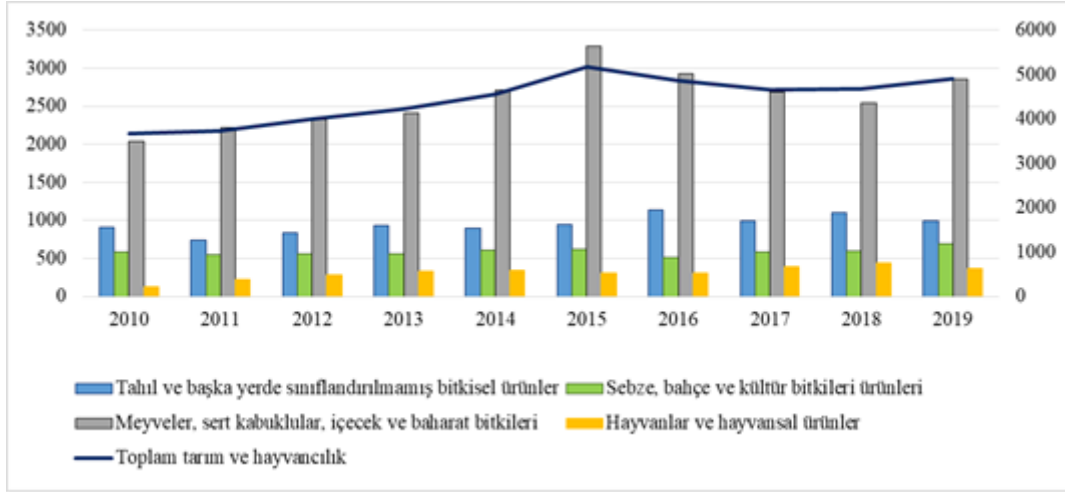

sert kabuklular ve içecek bitkileri üretilmiştir. 2019 yılında en fazla üretilen sebze ürünleri domates (12,8 milyon ton), karpuz (3,8 milyon ton), kuru soğan (2,2 milyon ton), salatalık (1,9 milyon ton) iken en fazla üretilen meyve ise üzüm (4,1 milyon ton), elma (3,6 milyon ton), portakal (1,7 milyon ton), zeytin (1,5 milyon ton) ve çay (1,4 milyon ton)'dır (TÜİK, 2020c).

2.4. Tarım Sektöründe Dış Ticaret

Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) (2020) verilerine göre, 2018 yılında Türkiye dünya tarım ürünleri ihracatının %1'ini gerçekleştirmektedir. Türkiye'de 2019 yılı toplam ihracatının %14'ünü tarımsal ürünler, %83'ünü sanayi ürünleri oluşturmaktadır. En çok ihracatı yapılan ürünler otomotiv endüstrisi, kimyevi maddeler, hazır giyim ve konfeksiyon, çelik, elektrik ve elektronik ürünler, tekstil ve hammaddeleri ve hububat, bakliyat, yağlı tohumlar ve mamullerinden oluşan bitkisel tarım ürünleridir (TİM, 2019).

Şekil 4. Türkiye'de Tarım Sektörü İhracatı (ISIC-Rev 3) (Milyon €)

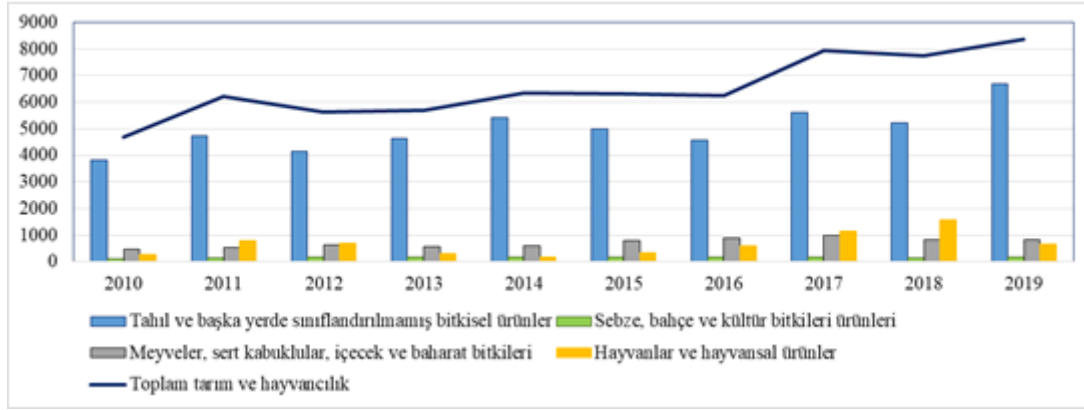

Kaynak: TÜİK (2020) verileri doğrultusunda oluşturulmuştur.

Şekil 4'e göre, Türkiye'nin en çok ihracat yaptığı tarım ürünleri sırasıyla meyveler, sert kabuklular, içecek ve baharat bitkileri, tahıllar, sebzeler ve hayvan ve hayvansal ürünlerdir. 2010-2019 döneminde ihracatında en fazla artış yaşanan ürün grubu %1,8 ile hayvan ve hayvansal ürünlerdir. TİM (2020) verilerine göre 2019 yılında Türkiye'de tarım sektörü ihracatının %65,6'sını bitkisel, %10,7'sini hayvansal ve %23,6'sını ağaç ve orman ürünleri oluşturmaktadır. En fazla ihracat yapılan tarım ürünleri ise hububat, bakliyat, yağlı tohumlar ve mamulleri (%29), yaş sebze-meyve (%10), fındık ve mamulleri (%8), sebze-meyve mamulleri (%7), ile kuru meyve ve mamulleri (%6), tütün (%4) ve zeytin ve zeytinyağı (%1) oluşturmaktadır. Tahıllar içerisinde en çok ihraç edilen tarım ürünü ise buğday, arpa ve mısırdır iken en çok ihraç edilen meyveler turuncuğiller, üzüm, elma ve kirazdır. En çok ihracatı yapılan sebzeler ise domates, kuru soğan ve karpuzdur. 2019 yılında en çok ihracatı yapılan tarım ürünü toplam ihracat içinde de altıncı sırada olan "Hububat, Bakliyat, Yağlı Tohumlar ve Mamulleri" olup Irak'a ihraç edilmiştir. İkinci sırada en fazla ihracat yaş sebze ve meyve olarak Rusya'ya yapılmıştır. 2019 yılında

Türkiye AB ülkeleri arasından en fazla Almanya, İtalya ve Fransa'ya fındık; Almanya'ya kuru ve yaş meyve; İngiltere'ye ise kuru meyve ihracatı yapılmaktadır. Doğu Avrupa ülkeleri ile yapılan tarım ihracatı ise Romanya ve Bulgaristan ile yaş sebze ve meyve; Polonya ile fındık; Çekya ve Macaristan ile hububat; bakliyat ve yağlı tohum olarak gerçekleşmektedir (TİM, 2020).

Şekil 5. Türkiye'de Tarım Sektörü İthalatı (ISIC-Rev 3) (Milyon €)

Kaynak: TÜİK (2020) verileri doğrultusunda oluşturulmuştur.

DTO (2020) verilerine göre, ihracatta olduğu gibi 2018 yılında Türkiye Dünya tarım ürünleri ithalatının %1'ini gerçekleştirmektedir. Şekil 5'e göre Türkiye'nin en fazla ithal ettiği tarım ürünü tahıl ürünlerindedir. Türkiye tahıl üretiminde önemli bir ülke olup Avrupa'nın tedarikçi ülkelerden biri olmasına karşın en çok ithal ettiği tahıl buğdaydır. 2019 yılında buğday ithalat miktarı 9 Milyon 844 bin ton olarak gerçekleşmiştir. Türkiye'de gerek nüfusla orantılı olarak buğday talebi artmakta gerekse de buğdaya dayalı mamul madde (un, makarna, bisküvi, irmik, bulgur vb.) ihracatının giderek artması buğday talebini arttırmaktadır. Buğday ithalatı büyük ölçüde Rusya, yüksek protein nedeniyle Litvanya, Almanya ve Letonya'dan yapılmaktadır. Buğdaydan sonra ise en fazla ithalatı yapılan tahıl ürünü soya fasulyesi ve mısırdır (TMO, 2020). FAO (2020) verilerine göre Türkiye'nin 2018 yılında kişi başına tüketiminin en fazla olduğu ürünler sırasıyla buğday, şeker, mısır ve pirinçtir. 2018 yılında şeker hariç bu ürünlerde tüketim üretimden fazla gerçekleşmiştir. Sert kabuklu meyvelerden ise en fazla ithalatı yapılan ürünler ceviz, badem içi ve kaju iken, en fazla ithalatı yapılan yaş meyveler muz, hurma ve portakaldır (TGDF, 2020).

3. DOĞU AVRUPA ÜLKELERİ TARIM SEKTÖRÜNDE TEMEL GÖSTERGELER

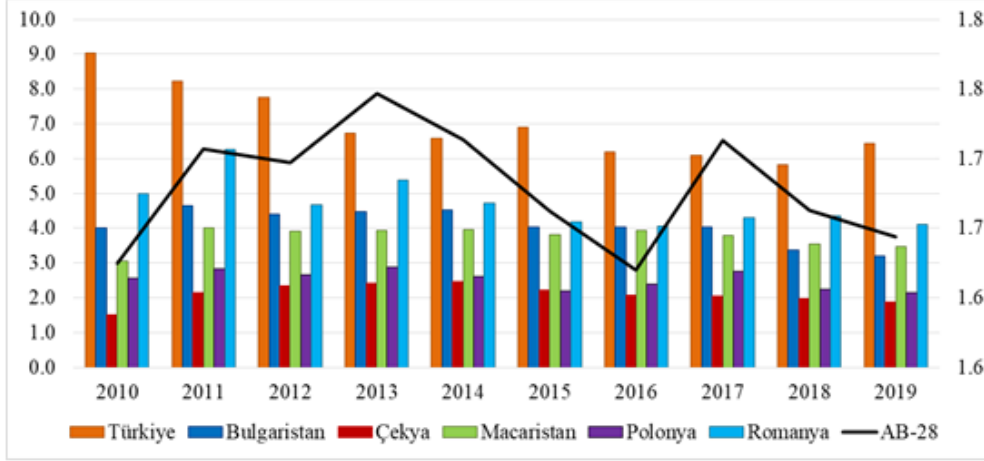
Tarım sektörü tüm AB ülkelerinde ekonomik önemi ve barındırdığı nüfus itibarıyla ayrıcalıklı bir yere sahiptir. OTP'nin AB ülkelerine önemli getirileri arasında tarım sektöründe fiyat ve müdahale politikasının uygulanması ve böylece sektörün ve üreticinin sürekli korunması, bu bağlamda çiftçi gelirlerini, gıda güvenliğini ve tarımsal verimliliği arttırmak ve kırsal kalkınmaya da destek vermek yer

almaktadır. Bu bölümde AB üyesi seçili doğu Avrupa ülkeleri Bulgaristan, Çekya, Macaristan, Polonya ve Romanya için tarım sektörüne ilişkin temel makro-ekonomik göstergeler incelenmiştir.

3.1. Doğu Avrupa Ülkelerinde Tarım Sektörünün GSYH'deki Payı

Tarım sektörünün gerek istihdam gerekse milli gelirdeki payı ülkenin gelişmişlik düzeyinin göstergelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Gelişmiş ülkelerin büyük çoğunluğunda tarım sektörünün GSMH'deki payı düşük olup, AB ülkelerinde ortalama olarak %1 civarındadır.

Şekil 6. Doğu Avrupa Ülkeleri ve Türkiye'de Tarım Sektörünün GSYH'deki Payı (%)

Kaynak: Dünya Bankası (2020) ve TÜİK (2020) verileri doğrultusunda oluşturulmuştur.

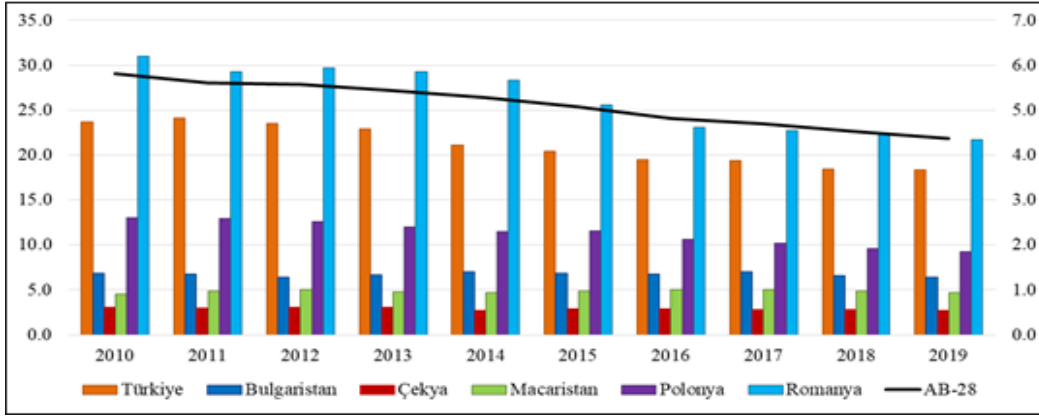
Şekil 6'da incelenen ülkelerin son yılda tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörünün GSYH'deki payı gösterilmektedir. Buna göre, 2019 tarım sektörünün GSYH'deki payı en yüksek Romanya (%4,1) ve Bulgaristan'da (%3,5) olup, en az Çekya (%1,9) ve Polonya'dadır (%2,2). Tarım sektörünün GSYH'deki payı son on yılda Çekya ve Macaristan'da artarken, Türkiye ve diğer ülkelerde azalmıştır. Bununla birlikte, 2019 yılında sanayi sektörünün GSYH'deki payı sırasıyla en fazla Çekya (%31,9), Polonya (%28,8), Romanya (%28,1) ve Macaristan (%25,9)'da olup AB ortalamasının (%22,2) üzerindedir (Dünya Bankası, 2020). Türkiye'de 2019 yılında tarım sektörünün GSYH içindeki payı (%6,4) AB ortalamasının ve beş Doğu Avrupa ülkesinin çok üzerinde gerçekleşmiştir.

3.2. Doğu Avrupa Ülkelerinde Tarım Sektörünün İstihdamdaki Payı

AB'nin %12'si kentsel bölgelerden oluşurken, geri kalan bölgelerin %44'ü kırsal ve %44'ü kır-kent arasında kalmış yerlerdir. Özellikle Estonya ve Romanya'da kırsal nüfusta ciddi kayıplar yaşanmasına rağmen Romanya, Slovenya ve İrlanda'da nüfusun büyük çoğunluğu kırsal kesimde yaşamaktadır (European Commission, 2018a). 2019 yılında AB kırsal nüfusu toplam nüfusun %25,3'ünü oluşturmakta iken, Romanya (%46) ve Polonya (%40)'da kırsal nüfus AB ortalamasının çok üzerindedir. Macaristan ve Çekya'da ise kırsal nüfusun tüm nüfus içindeki payı sırası ile %28,4 ve %26,1'dir. Bulgaristan'da ise yüksek işsizliğe, sürekli yaşlanan bir nüfusa ve kırsaldaki niteliksiz işgücünün kente göçüne rağmen kırsal nüfus oranı %25,3'dür. 2019 yılında Türkiye'deki kırsal nüfus

oranı ise %24,4 olarak gerçeklemiştir. Türkiye’de kentleşme hızı %2 civarında iken, incelenen ülkelerde sıfırın altındadır (Dünya Bankası, 2020). Dengeli bölgesel kalkınma kapsamı altında, OTP tarımsal ve kırsal kalkınma hedefleri ile AB’deki kırsal ve diğer alanlar arasındaki yaşam standardı farklılıklarını azaltmayı amaçlamaktadır.

Şekil 7. Doğu Avrupa Ülkeleri ve Türkiye’de Tarım Sektörünün İstihdamdaki Payı (%)

Kaynak: EUROSTAT (2020) ve TÜİK (2020) verileri doğrultusunda oluşturulmuştur.

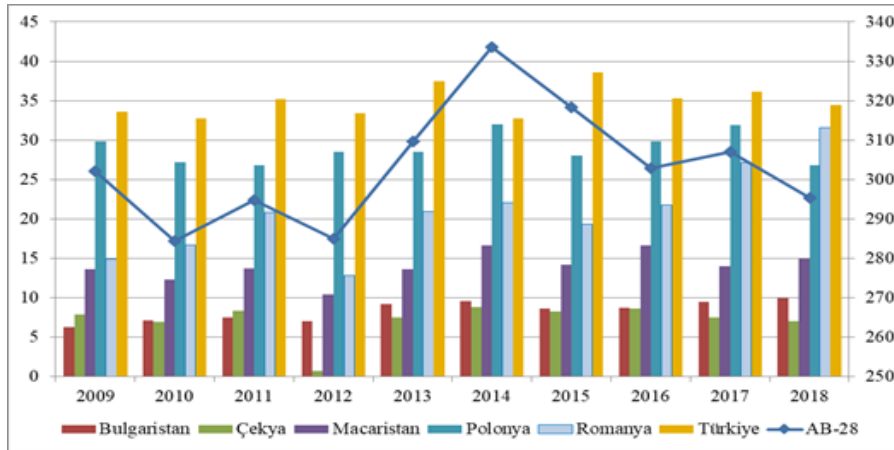
Şekil 7’ye göre, incelenen ülkeler arasında tarım sektöründe istihdam oranı en yüksek olan ülke Romanya’dadır. Romanya’dan sonra tarım sektöründe istihdamın en yüksek olduğu ülke %18,4 ile Türkiye’dir. 2019 yılında, sırasıyla Romanya (%21,7), Polonya (%9,2), Bulgaristan (%6,4) ve Macaristan (%4,7) tarım sektöründeki istihdam oranı olup AB ortalamasının (%4,4) üzerindedir. Polonya’da incelenen yıllar arasında tarımda çalışan nüfus azalmış, 2010 yılında %13,1’den 2019 yılında %9,2’ye düşmüştür. Tarım sektörünün GSYİH içindeki payı 2019 yılında %2,2’dir (FAO, 2020). Ancak, tarım sektörünün ülkedeki sosyo-ekonomik ve politik önemi devam etmektedir. Polonya’da tarımsal işletmelerin büyük çoğunluğunu küçük aile işletmelerinden oluşturmaktadır. Buna karşın, ülkenin AB’ne üye olması ile tarım sektöründe iyileşmeler söz konusu olmuştur. Çekya incelenen AB ülkeleri arasında tarımsal nüfusu en az ve en stabil olan ülkedir. 2019 yılında tarım sektörünün istihdamdaki ve GSYH’deki payı sırasıyla %2,7 ve %2’dir. Çekya’da tarım sektörü için özel destek programları uygulamaktadır ve devlet bütçesinin %4,6’sını tarım sektörüne ayırmıştır. Şekil 6’ya göre Bulgaristan ve Macaristan’da tarımsal işgücü açısından 2010-2019 döneminde önemli bir değişim izlenmemiştir. 2019 yılında tarım sektöründeki istihdam oranı sırasıyla %6,4 ve %4,7’dir. AB üyeliği öncesi daha çok sanayi sektörüne ağırlık vermiş olan Macaristan’da tarım sektörü nispeten geride kalmıştır. Fakat AB üyeliği sonrasındaki tarım eksenli politikaların etkisi tarımda canlanmaya neden olmuştur. Bu gelişmelerde, AB ile yapılan projeler oldukça etkili olmuştur. Özellikle balıkçılık alanında mali yardımlar almıştır. Bu durum Macaristan’ın balık üretimi ve ihracatında ön plana çıkmasında etkili olmuştur. 2007 yılında AB’ne üye olan Bulgaristan’ın tarım sektörünün GSYİH ve istihdamdaki payı 2019 yılında %3,5 ve %6,4’dür. Tarım sektöründe istihdam edilen nüfusun büyük çoğunluğu küçük aile işletmelerinden oluşturmaktadır. AB’de işlenebilir tarım arazilerinin %3’ü Bulgaristan’da

bulunmaktadır. Buna rağmen, Doğu Avrupa ülkeleri arasında Polonya'dan sonra en fazla buğday üreten ülkedir. İncelenen ülkeler arasında tarım sektöründe kadın istihdamı en fazla Türkiye'dedir. 2019 yılında Türkiye'de tarım sektöründe kadın istihdamı %25 iken, AB ortalaması %3'tür. İncelenen ülkelerde kadın istihdamı en çok %22 ile Romanya'dadır. Polonya'da %8, Bulgaristan'da %4, Macaristan'da %3 ve Çekya'da %2'dir.

3.3. Doğu Avrupa Ülkelerinde Tarımsal Üretim

AB ülkeleri arasında tarım işletmelerinin büyüklüğü oldukça farklılık göstermektedir. Özellikle bu farklılık AB-15 ülkeleri ve 2004 yılından sonra üye olan Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinden oluşan 13 ülke arasında halen devam etmektedir. 2013 yılında AB'de ortalama çiftlikler 16.1 hektar tarım arazisine sahiptir. Çoğu tarımsal işletme, fiziksel olarak küçük ölçekte olup, 2013 yılında 50 hektardan fazla tarım arazisinin oranı %7'dir. İşletme ölçeği bakımından Romanya (3.6 ha/çiftlik) ve Polonya (10.1 ha/çiftlik) çiftlikler AB 28 (16.1 ha/çiftlik) ortalamasının oldukça altındadır. En büyük çiftlik ölçeği (133 ha/çiftlik) ile Çekya'da bulunmaktadır. Buna karşın 2013 yılında AB 28'deki tüm tarımsal işletmelerin %33'ünü Romanya, %9'unu İtalya ve %13'ünü Polonya oluşturmaktadır (European Commission, 2018b). Türkiye'de ise miras ya da satış yoluyla tarım arazilerinin parçalanması ölçeği küçültmekte ve arazilerin birbirinden uzak olmasına neden olmaktadır. Bu durum bir taraftan tarımsal yapıyı bozarken diğer taraftan çiftliklerin küçülmelerden oluşmasına neden olarak tarımsal verimliliği düşürmektedir. Türkiye'de ortalama işletme büyüklüğü 5.9 hektara kadar düşmesi nedeniyle 2005, 2007 ve özellikle 2014 yılında çıkan kanun ile yapılan düzenlemeler ve arazi toplulaştırma çalışmaları hız kazanmıştır (Yavuz ve Dilek, 2019).

Şekil 8. Doğu Avrupa Ülkeleri ve Türkiye'de Tahıl Üretimi (Milyon Ton)

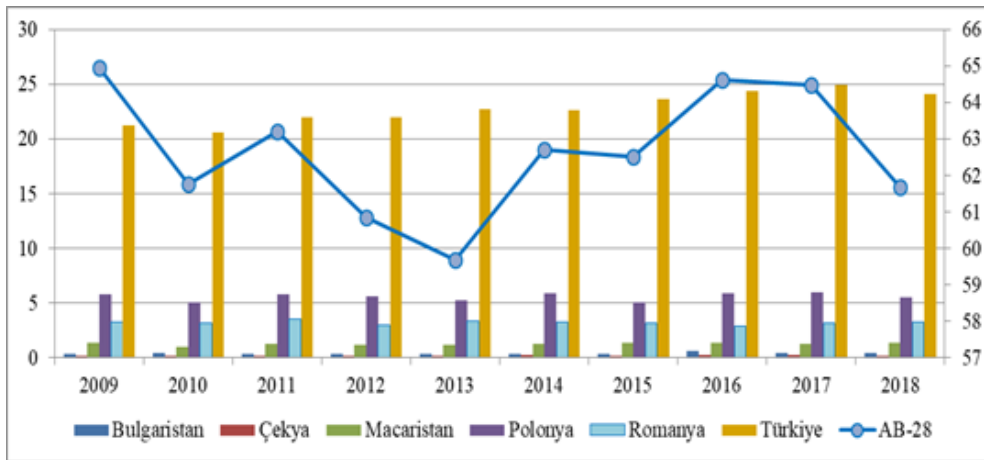

Kaynak: FAO (2020) ve TÜİK (2020) verileri doğrultusunda oluşturulmuştur.

Şekil 8'de son 10 yılda, AB, Türkiye ve seçili Doğu Avrupa ülkelerinde tahıl üretim miktarları gösterilmektedir. AB ülkeleri arasında 2018 yılında en yüksek tahıl üretimi 62.740,329 ton ile Fransa'dadır. İkinci ve üçüncü sıradaki ülkeler ise sırasıyla 37.955,800 ton ile Almanya ve 34.395,628 ton ile Türkiye'dir. Tahıllar arasında AB'de en fazla buğday, arpa ve mısır üretilmektedir. AB'de en çok

buğday üreten ülke Fransa iken, en çok arpa üreten ülke Almanya ve mısır üreten ülke ise Romanya'dır. İncelenen ülkeler arasında ise en fazla tahıl üreten ülke Polonya ve ardından Romanya'dır. Romanya, AB üyeliği sonrasında AB tarım teşviklerinden yararlanmaya başlamış ve tarım sektörü hızlı şekilde modernleştirilmiştir. Zengin tarım alanlarına sahip olan ülkede, tarımsal ürün çeşitliliği fazladır. Romanya'da miktar olarak en çok üretilen tarım ürünü mısır, buğday, ayçiçeği ve arpadır (FAO, 2020). Polonya'da tarımsal üretimin %46,4'si bitkisel, %51,3'ü hayvansaldır. Tahıl üretiminin ağırlıklı olduğu Polonya'da özellikle buğday üretiminde üst sıralarda olması Fransa'dan sonra Avrupa kıtasının tahıl ambarı konumuna geldiğini göstermektedir. Ülkenin en verimli tarım arazileri buğday ve mısır üretiminde kullanılmaktadır (European Commission, 2020d). Dünya çavdar üretimine en önemli katkıyı AB ve birlik içinde özellikle Polonya yapmaktadır. İncelenen ülkeler arasında en fazla tahıl üretiminin yapıldığı üçüncü ülke olan Macaristan'da tarım ürünleri üretiminde ilk sıralarda tahıllar (%28,3) yer almaktadır. Ülkede en fazla mısır, buğday, ayçiçeği çekirdeği ve arpa üretilmektedir. Macaristan mısır üretiminde AB ülkeleri arasında da üst sıralarda yer almaktadır, toplam tahıl üretiminin %14'ünü mısır oluşturmaktadır. Tarım üretiminin %27,8'ini çeşitli büyük ve küçükbaş hayvan, %11,2'sini ise hayvansal ürünler oluşturmaktadır (European Commission, 2020b). Çekya'da ise en fazla üretilen tahıl ürünlerinin başında buğday, arpa, mısır, yulaf ve çavdar yer almaktadır. Toplam tarım üretiminin %57,6'i bitkisel üretim (bunun %57,5'ini tahıllar oluşturmaktadır) ve %39,6'sını hayvansal üretimdir. Diğer taraftan Çekya tarım sektöründe süt, canlı hayvan, tahıl, şeker ve malt üretimi ve ihracatı ile ön plana çıkmaktadır (European Commission, 2020c). Bulgaristan'da da en çok üretilen tarım ürünü tahıldır. 2018 yılında Bulgaristan'da 9.931,999 ton buğday üretilmiştir. (European Commission, 2020d). Bulgaristan, buğdayın yanı sıra mısır üretiminde de öne çıkmasına karşın, arpa üretiminde beş Doğu Avrupa ülkesinin en gerisinde yer almaktadır (FAO, 2020). Türkiye'de tahıl ekim alanlarının dağılımı ise %64 ile buğday, %27 ile arpa ve %5,9 ile mısır olarak sıralanmaktadır (TMO, 2020). Türkiye'de ise en fazla buğday, şeker pancarı, arpa, ayçiçeği ve mısır üretimi yapılmıştır (TÜİK, 2020c).

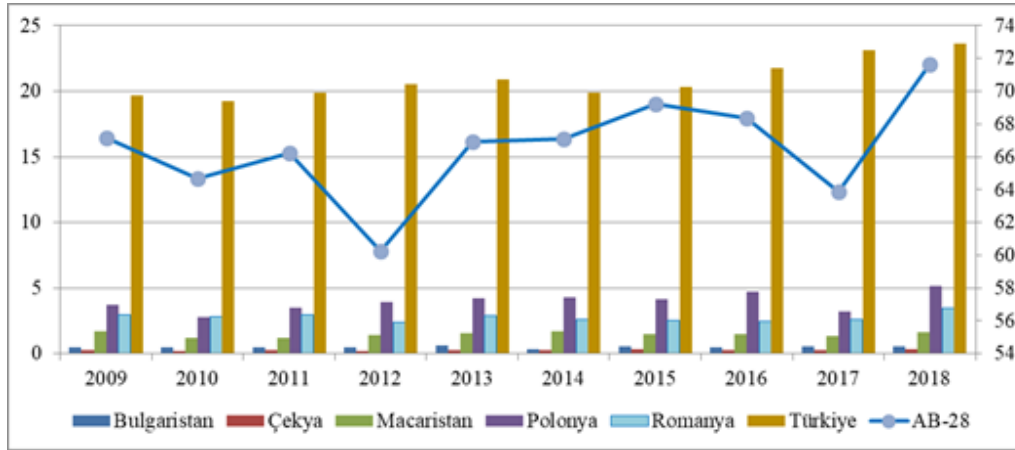
Şekil 9. Doğu Avrupa Ülkeleri ve Türkiye'de Sebze Üretimi (Milyon Ton)

Kaynak: FAO (2020) ve TÜİK (2020) verileri doğrultusunda oluşturulmuştur.

Şekil 9’da Türkiye ve Doğu Avrupa ülkelerinde sebze üretimi gösterilmektedir. Tüm AB ülkeleri içinde 2018 yılında sebze üretimi 12.629,447 ton ile en fazla İspanya’da, 12.297,872 ton ile İtalya ve 5.556,785 ton ile Polonya’dadır. AB’de en çok üretilen sebze sırasıyla domates, kuru soğan ve yeşil biberdir. Doğu Avrupa ülkeleri arasında ise, sebze üretiminde ilk sırada Polonya ve ikinci sırada Romanya yer almaktadır. Romanya tarım üretimi tahıl ve sebze ağırlıktadır. Miktar olarak en fazla üretilen sebze patates, kolza tohumu, üzüm, lahana ve şeker pancarıdır. Polonya’da ise en fazla üretilen tarım ürünü ve sebze şeker pancarıdır. Daha sonra patates ve mısır yer almaktadır. Macaristan’da ise en fazla üretilen sebze şeker pancarı, patates, domates ve soya fasulyedir. İncelenen ülkeler arasında en az sebze üretiminin Çekya’da olup en fazla üretilen sebze şekerpancarı, patates, bezelye, kuru soğan ve lahanadır. Tahıl ve sebze üretiminin ağırlıklı olduğu Bulgaristan’da en fazla patates, domates ve salatalık üretilmektedir (FAO, 2020). Türkiye ise sebze üretiminde incelenen ülkeler arasında birinci sırada yer almaktadır. Türkiye’de en fazla üretilen sebzeler arasında domates, karpuz, yeşil biber, kuru soğan ve salatalık ilk sıralarda yer almaktadır (TÜİK, 2020c).

Şekil 10. Doğu Avrupa Ülkeleri ve Türkiye’de Meyve Üretimi (Milyon Ton)

Kaynak: FAO (2020) ve TÜİK (2020) verileri doğrultusunda oluşturulmuştur.

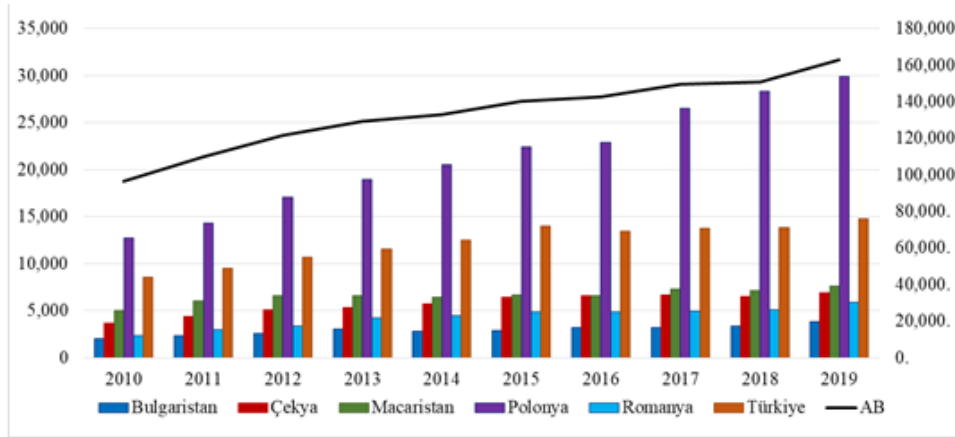
2018 yılında AB ülkeleri içinde en fazla meyve üretimi 19.331,584 ton üzüm ile İspanya’da gerçekleştirilmektedir. İspanya’yı 18.008,588 ton üzüm ile İtalya, 9.111,009 ton üzüm ile Fransa izlemektedir. En fazla meyve üreten Doğu AB ülkesi ise 3.999,523 ton elma ile Polonya’dır. Polonya Avrupa ve dünyada yalnızca tahıl üretiminde değil meyve ve sebze üretiminde de önemli bir üretici olarak öne çıkmaktadır. Avrupa ülkeleri içinde en fazla elma üreten ülke Polonya’dır. Polonya, Avrupa ve dünyada üzüm, çavdar, ahududu üretiminde ikinci sırada yer alırken patates, çilek, soğan, şeker pancarı, buğday, süt, domuz eti üretiminde üst sıralarda bulunmaktadır. Ülkede üretilen tarım ve gıda ürünlerinin %80’ini AB ülkelerine ihraç etmekte ve özellikle elma, patates ve lahana ürünlerinde Avrupa’nın tedarikçi ülkesi konumunda bulunmaktadır. Bulgaristan’da ise 2018 yılı itibarıyla miktar bakımından en fazla üzüm, karpuz, erik ve kiraz üretilmektedir. Daha çok tahıl ve sebze üretiminin ön plana çıktığı Romanya’da 2018 yılı itibarıyla en fazla üretilen meyve erik, elma ve karpuzdur. Diğer doğu AB üyesi ülkelerde olduğu gibi Macaristan’da da miktar olarak en fazla üretilen meyve elma,

üzüm ve karpuzdur. İncelenen ülkeler arasında en az meyvenin üretildiği Çekya’da ise en fazla elma, üzüm ve havuç üretilmektedir (FAO, 2020). Türkiye ise meyve üretiminde incelenen Doğu Avrupa ülkelerine göre oldukça üst sıradadır. Türkiye’de en fazla üretilen meyveler arasında üzüm, karpuz, elma, portakal, zeytin ve çay yer almaktadır (TÜİK, 2020c).

3.4. Doğu Avrupa Ülkelerinde Dış Ticaret

2018 yılında dünya tarım ürünleri ihracatının %38’i AB tarafından yapılmaktadır (DTO, 2020). AB tarım ürünleri ihracatını en fazla %54 ile gıda maddeleri, %23 ile bitkisel ve %23 hayvansal ürünler oluşturmaktadır. İhraç edilen gıda maddeleri ağırlıklı olarak alkollü ve alkolsüz içeceklerdir. AB ülkeleri ithalatında ise, en çok bitkisel ürünler (%44), gıda maddeleri (%34) ve hayvansal ürünler (%22) yer almaktadır. İthal edilen bitkisel ürünlerin büyük çoğunluğu meyve, fındık, narenciye ve kavundur (EUROSTAT, 2020). 2018 yılında dünya tarım ürünleri ithalatının %3’ünü AB tarafından gerçekleştirilmektedir. İncelenen ülkeler arasında ise 2018 yılında tarım ürünleri ticaretinde Polonya, Macaristan ve Bulgaristan net ihracatçı ülkelerdir. Dünya tarım ürünleri ihracatında en fazla paya sahip olan ülke ise %2 ile Polonya’dır (DTO, 2020).

Şekil 11. Doğu Avrupa Ülkeleri ve Türkiye’de Tarım Ürünleri İhracatı SITC 0+1(Milyon €)

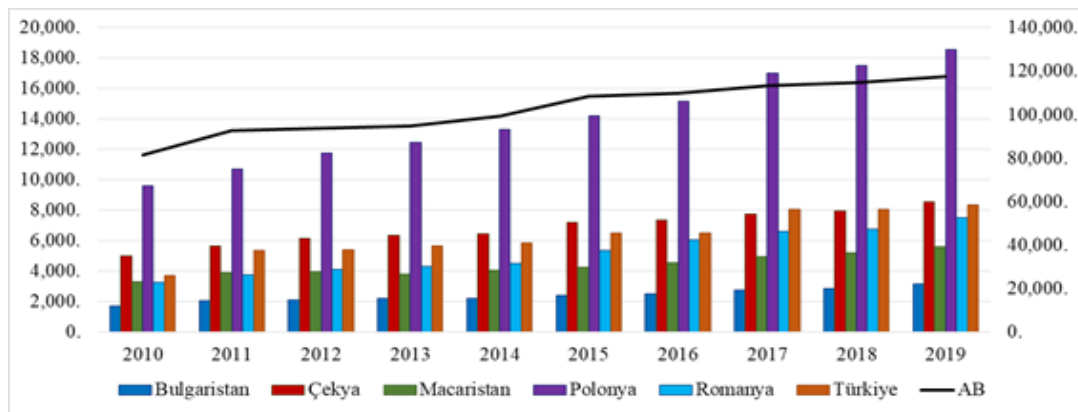
Kaynak: EUROSTAT (2020) verileri doğrultusunda oluşturulmuştur.

Şekil 11’e göre 2009-2019 döneminde kriz yılı hariç tüm ülkelerin tarım ürünleri ihracatı artış göstermektedir. İncelenen beş ülkenin AB tarım ürünleri ihracatındaki payı yaklaşık %10,1’dir. Tarım ürünleri ihracatında Doğu Avrupa ülkeleri arasında Polonya en üst sıradadır. 2019 yılında Polonya’nın tarım ihracatı 29,8 milyon Euro’dur. Tarım ürünleri ihracatı toplam ihracatın %12,5’ini oluşturmakta olup, Bulgaristan’dan sonra ikinci sıradadır. Tarım ihracatının %80’i AB üyesi ülkelere, %20’si AB dışındaki ülkelere yapılmaktadır. Gerek AB üyesi ülkelere gerekse diğer ülkelere ağırlıklı olarak temel yiyecek hazırlama, diğer temel ürünler ve işlenmiş ürünlerdir (European Commission, 2020a). İncelenen ülkeler arasında en fazla tarım ürünleri ihracatı yapan ikinci ülke Macaristan’dır. Macaristan ihraç ettiği tarım ürünlerinin %86’sını AB üyesi ülkelere, %14’ünü AB üyesi olmayan ülkelere yapmaktadır. Özellikle balık üretiminin %20’sini ihraç eden Macaristan taze, dondurulmuş ve

soğutulmuş balıkları işlemektedir (European Commission, 2020b). İncelenen ülkeler arasında toplam ihracat içinde tarım sektörünün payının en az olduğu ülke Çekya'dır. 2019 verilerine göre Çekya'da tarım ürünleri ihracatı toplam ihracatın %4'ünü oluşturmaktadır. Ülke ihracatının %91'i AB ülkeleri ile %9'u AB üyesi olmayan ülkelerle yapılmaktadır. Çekya'da üretilen buğdayın üçte birinden fazlası ihraç edilmektedir (European Commission, 2020c). 2019 yılında Romanya ve Bulgaristan tarım ürünlerinin ihracatını sırası ile %64 ve %67'ini AB ülkelerine, %36 ve %33'ünü ise AB üyesi olmayan ülkelere yapmaktadır. Romanya 2008-2019 dönemi %2,7 ile tarım ürünleri ihracatını en çok arttıran ülke olmuştur. En fazla buğday ve mısır ihracatı yapılmaktadır (European Commission, 2020e) İncelenen ülkeler arasında toplam ihracat içinde tarım sektörünün payı en fazla Bulgaristan'dadır. 2019 yılında toplam ihracatının %13'ünü tarım ürünleri oluşturmaktadır (European Commission, 2020d). Türkiye'nin 2019 yılı tarım ürünleri ihracatı 14,812 milyon Euro olup, en fazla tahıl ihracatı yapılmıştır. Tahıllar içinde ise en fazla ihracatı yapılan ürün buğdaydır. 2019 yılı için Türkiye'nin ihraç edilen buğday 7,6 milyon tondur. Buğday ihracatında ilk sırada AB (Fransa ve Romanya), Rusya, Ukrayna ve Kazakistan yer almaktadır. Türkiye dünyada en fazla buğday ihraç eden dokuzuncu ülkedir (TMO, 2020). Diğer taraftan Türkiye'de ise en fazla yaş meyve ihracatı yapılan ürünler kiraz-vişne, üzüm, nar, şeftali ve elma olup, en fazla ihracat Rusya, Almanya, Irak, İtalya ve Ukrayna'ya yapılmaktadır. En fazla ihracatı yapılan yaş sebze ise domates, biber, soğan, kabak ve salatalık olup, en fazla ihracat Rusya, Romanya, Almanya, Ukrayna ve Bulgaristan'dır Türkiye'nin en fazla yaş meyve ve sebze ihracat ettiği beşinci, altı ve dokuzuncu ülke sırasıyla Romanya, Bulgaristan ve Polonya'dır. Türkiye'nin en fazla narenciye ihraç ettiği ilk beş ülke arasında Romanya yer alırken, Türkiye'nin en çok karpuz ihraç ettiği ikinci ve üçüncü ülke Bulgaristan ve Polonya'dır (AKİB, 2020). Tarım ürünleri içinde Çekya ve Macaristan'a en fazla hububat, bakliyat, yağlı tohumlar ve mamulleri ihracatı yapılmaktadır.

Şekil 12. Doğu Avrupa Ülkeleri ve Türkiye'de Tarım Ürünleri İthalatı SITC0+1(Milyon€)

Kaynak: EUROSTAT (2020) verileri doğrultusunda oluşturulmuştur.

Şekil 12'ye göre Doğu Avrupa ülkeleri tarım ürünleri ithalatında ilk sırada Polonya yer almaktadır. Polonya 2019 yılında ithal ettiği tarım ürünlerinin %83'ünü AB ülkelerinden %17'sini AB üyesi olmayan ülkelere temin etmektedir. Polonya toplam ithalatının %8,3'ü tarım ürünleri ithalatı

oluşturmaktadır (European Commission, 2020a). Tarımsal ithalatı en fazla olan ikinci ülke ise Çekya'dır. Çekya tarım sektöründe net ithalatçı bir ülke konumundadır ve en çok hazır işlenmiş gıda ithal etmektedir. 2019 yılında ithal ettiği tarım ürünlerin %92'ünü AB üyesi ülkelere %7'sini AB üyesi olmayan ülkelere indirdi (European Commission, 2020c). Macaristan tarım ürünleri ihracatının ithalattan daha fazla olup, ithal ettiği tarım ürünlerinin %92'si AB ülkelerinden, %8'ini AB üyesi olmayan ülkelere tedarik etmektedir (European Commission, 2020b). Romanya incelenen dönemde tarım ürünleri dış ticaretinde net ithalatçı olup, en fazla tarım ürünü ithalatı yapan üçüncü ülkedir. İthal edilen tarım ürünlerinin %86'sını AB ülkelerinden, %14'ünü AB üyesi olmayan ülkelere temin edilmektedir (European Commission, 2020e). Bulgaristan ise 2019 yılında tarım ürünlerinin %76'sını AB üyesi ülkelere, %24'ünü AB üyesi olmayan ülkelere ithal edilmektedir (European Commission, 2020g). 2019 yılında Türkiye'de 8,357 milyon Euro ithalat yapılmıştır. İncelenen ülkeler arasında 2009-2019 dönemi tarım ürünleri ithalatını en fazla arttıran ülke Romanya (%1,28) ve Türkiye (%1,26) olmuştur. Türkiye'nin en çok ithal ettiği ürün buğday olup, ithalat yaptığı ülkelerin başında ise Rusya gelmektedir. Türkiye Mısır ve Endonezya'dan sonra dünyada en çok buğday ithalat eden üçüncü ülkedir (TMO, 2020). İthal edilen buğdayların bir kısmı ise Türkiye'de işlenip daha sonra un ve bisküvi gibi işlenmiş ürün olarak ihracat edilmektedir.

4. AB ORTAK TARIM POLİTİKASINA KISA BİR BAKIŞ

Avrupa genelinde sanayi devriminin gerçekleşmesiyle birlikte sanayi sektörü hızla gelişmiş ve 20. yüzyılın ilk yarısından itibaren ekonomik büyüme ve kalkınmanın sanayileşme ile gerçekleşeceği hedefiyle tüm ekonomilerde sanayi sektörü ve imalat sanayiye ağırlık verilmiştir. Fakat iki büyük dünya savaşı geçiren Avrupa'daki birçok ülke ikinci dünya savaşının olumsuz etkilerinden kurtulmak ve kıtada barışı sağlamak için birleşmiş bir Avrupa hedeflemişlerdir. Böylelikle 1951 yılında kurulan Avrupa Kömür Çelik Topluluğu ile AB'nin ilk adımları atılmıştır. Ortak Tarım Politikası (OTP), AB'nin ilk ortak politikası olarak 1962 yılında uygulamaya konmuştur. Özellikle ikinci dünya savaşı sonrasında yaşanan kıtlığın tekrar yaşanmaması ve gıda arzının güvenceye alınması, 1950'li yıllarda nüfusunun büyük kısmının tarımsal faaliyetlerde bulunması ve bu nüfusun gelir güvencesinin sağlanması ve üye ülkeler arasındaki tarım politikalarındaki farklılıkların giderilmesi amacıyla ortaya atılmıştır. OTP'nin temel amacı tarım sektöründe verimliliğin artması, uygun fiyatlarla gıda temin edilmesi ve çiftçilere adil bir yaşam standardı sağlanmasıdır. 1957 tarihli Roma Antlaşması hükümlerinden belirlenen OTP, tarım politikalarında ve buradan doğabilecek ekonomik unsurlar üzerinde ortak bir politika geliştirmek ve ortak hareket etmek adına yapılmış siyasi nitelikli bir adımdır. Tek Pazar, Topluluk Tercih ve Ortak Mali Dayanışma (sorumluluk) olmak üzere 3 temel ilkesi bulunan OTP, AB yıllık bütçesinden alınan kaynaklarla finanse edilmektedir. OTP kapsamındaki tüm harcamaların üye devletler tarafından ortaklaşa üstlenilmesi hedeflenmiş olup, bunun için 1964 yılında Avrupa Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu (FEOGA- European Agricultural Guidance and Guarantee Fund-EAGGF) kurulmuştur.

Yönlendirme ve Garanti olmak üzere iki bölümden oluşan FEOGA'da, yönlendirme bölümü tarımsal yapıların iyileştirilmesini, garanti bölümü ise fiyat belirleme ve pazarlama politikalarının düzenlenebilmesi için gerekli bütçeleme işlemlerini yapmaktadır. Günümüzde gıda güvenliği başta olmak üzere, iklim değişikliğinin etkileri, doğal kaynakların sürdürülebilirliği ve kırsal kalkınma konularına önem verilmektedir. OTP kuruluşundan itibaren birçok farklı soruna eğilmiş ve ilk olarak 1968 yılında olmak üzere, günümüze kadar birçok reformlar uygulanmıştır (Candan, 2003).

4.1. Doğu Avrupa Ülkelerine OTP Kapsamında Yapılan Yardımlar

28 üye ülkenin bulunduğu AB'de gerek ülkelerin gelişmişlik seviyesi ve nüfus yoğunluğu gerekse doğa koşulları ve iklimi, jeolojik yapıları, doğal kaynakları, tarımın yapısı ve ürün deseni gerekse altyapı ve sosyal geleneklerdeki farklılıkları bakımından oldukça değişiklik göstermektedir. Bu çalışmada incelenen beş AB üyesi Doğu Avrupa ülkesi (Polonya, Çekya, Romanya, Macaristan ve Bulgaristan) de farklı ekonomik, sosyal, yapısal ve coğrafi özelliklere sahiptir. AB, birlik içinde ekonomik ve sosyal uyumun sağlanabilmesi, bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının azalması ve politikaların etkin bir şekilde uygulanabilmesi için üye ülkelere olduğu gibi aday ülkenin topluluk müktesebatına uyumu ve reformların hızlanması için aday ülkelere de üyelik öncesinde yardımlar yapmaktadır. AB'nin beşinci genişlemenin sürecinde planlı ekonomiden serbest ekonomiye geçen 10 Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkesi tarım sektöründeki yapısal farklılıklar ve sektörün ekonomideki ağırlığının AB ülkelerine göre çok daha fazla olması bu ülkelerin OTP'ye uyumunun maliyetli olacağı kaygısına neden olmuştur. Böylelikle Gündem 2000 (Agenda 2000) raporunda genişlemeye ilişkin stratejiler ve 2006 yılına kadar birliğin gündemi ve mali çerçeve çizilmiştir. Bu kapsamda AB, 2000-2006 döneminde MDAÜ için üç temel araç kullanmıştır. Bunlar; PHARE Polonya ve Macaristan Ekonomisinin Yeniden Yapılandırılması için Eylem Programı (PHARE- Poland and Hungary: Action for the Restructuring of the Economy), Katılım Öncesi Yapısal Politikalar için Araç (ISPA-Instrument for Structural Polces for Pre Accession) ve FEOGA'nın Garanti Bölümünden finanse edilmesi kararlaştırılan Tarımsal ve Kırsal Kalkınma için Özel Katılım Programı (SAPARD-Special Accession Programme for Agrculture and Rural Development)'dir. Bunlara ilaveten 2001 yılında Batı Balkanlarda Yeniden Yapılanma, Kalkınma ve İstikrara Yönelik Topluluk Yardımı (CARDS- Community Asssistance for the Reconstruction, Development and Stabilizaton of the Western Balkan) ve Türkiye için Katılım Öncesi Mali Araç uygulanmıştır (Olgun ve Sevilmiş, 2017). Tüm bu araçlar 2007 yılına kadar kullanılmış olup daha sonra Katılım Öncesi Mal Yardım Aracı (IPA) kapsamı altına almıştır. Bundan sonra mali yardımlar Türkiye dahil adaylık süreci devam eden ülkelere (2007-2013) IPA I ve (2014-2020) IPA II olmak üzere iki dönemde devam etmiştir. IPA'nın tarım ilgili konularını kapsayan beşinci bileşeni olan "Kırsal Kalkınma" ile ilgili fonlarını IPARD (Instrument for Pre-accession- Rural Development) aracılığı ile yeni aday ülkelerin kullanımına sunacaktır. IPARD, OTP ve kırsal kalkınma politikalarının uygulanmasını hedef almaktadır. (IPARD) daha önce aday ülkeler (Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Litvanya, Letonya, Polonya, Romanya, Slovenya ve Slovakya) için

oluşturulan SAPARD'ın uygulama, prosedür ve ilkeler açısından büyük ölçüde benzemektedir (Uzunpınar, 2008).

Adaylıklarından itibaren OTP kapsamında önemli destekler alan bu ülkeler arasında Polonya AB ülkeleri için en fazla tahıl üreten ikinci ve en fazla sebze üreten üçüncü ülkedir. Romanya ise AB mısır üretiminde ilk sırada yer almaktadır. Doğu Avrupa ülkelerinin tarımsal yapılarının gelişiminde önemli rol oynayan OTP desteklemeleri alınmadan önceki süreçte Sovyetler Bloğunun siyasi izlerine rastlanmaktadır. Doğu Avrupa ülkelerine OTP desteklenmelerinin en önemli getirisi “Avrupalılışma” olmuştur (European Commission Agriculture and Rural Development, 2019). Çekya'nın Sovyet bloğunun dağılması ile Avrupa ittifakına doğru geldiği süreç OTP desteklerinin başladığı sürece denk gelmektedir. Çekya'nın tarıma ayırdığı kaynak ve bütçe o dönemde komünist rejim bünyesinde olan diğer Doğu Avrupa ülkelerine göre daha sınırlıdır. 1987'de toplam GSYH'nin %7,4'ü tarım sektörüne ayrılmıştır. Bu durumda Çekya'daki özel tarım işletmelerini olumsuz etkilemiştir. Ayrıca bu süreçte devlet desteklemeleri azaldığı için tarımsal üretim ve tarımda çalışan kişi sayısı düşmüştür (Baun vd., 2009). Polonya'nın OTP öncesindeki dönemde orta ölçekli tarımsal işletme sayılarında sistematik olarak düşüşler yaşanmıştır. 1990'larda merkezi planlı ekonomilerin etkisi ile birçok tarım arazisi kamulaştırılmış ve yine birçoğu konut yapımı nedeniyle işlevinden farklı bir amaç doğrultusunda kullanılmıştır. Tarımsal üretimde ise 1990'lı yılların ikinci yarısından sonra tahıl üretimi azalmış, sadece şeker pancarı üretimi artmıştır. Bu ürünün artmasının nedeni de hükümetin bu ürünü teşvik etmek amacıyla doğrudan fiyat desteği sağlamasıdır. Bu dönemde var olan yüksek enflasyon tarım ürünlerine yönelik tüm desteklemelerin kalkmasına neden olmuştur. Romanya savaş dönemlerinde bile Avrupa'nın buğday tedarikçi ülkesi konumunda olmuştur. Bu nedenle buğday ihracatı OTP'den önce de yüksektir. 1998'de Dünya şarap üretiminde sekizinci sırada yer almaktadır. Buna rağmen hem Romanya hem de Polonya verimlilik açısından diğer Avrupa ülkelerine göre geriden gelmektedirler. Her iki ülkede de komünist rejimlerin etkisi ile tarım sektörüne yapılan uzun süreli düşük yatırımlar üretim miktarlarını olumsuz etkilemiştir. OTP sürecinde Polonya ve Romanya'nın tarım sektörlerinin gelişimini tamamlaması benzerlik göstermiştir (Drost, 2013). Macaristan'ın OTP öncesi tarım politikaları üreticiyi korumaya yönelik olmaması tarımsal üretimin verimini olumsuz etkilemiştir. OTP uyum kapsamında yatırım ve sermayeye yönelik yapılan girdi yardımları en önemli destekler olmuştur. Özellikle bu yardımlar, uzun dönemde tarımsal verimliliği artırarak üretim artışının sağlanması ve tarım sektörünün yeniden yapılanmasında etkili olmuştur (Popp, 2003). 1960'lara kadar bir tarım ülkesi olan Bulgaristan, tarımı nispeten koruyarak 1970-1990 döneminde sanayileşmeye başlamıştır fakat tarım sektörünün merkezi planlamadan piyasa ekonomisine dönüşmesi için ağır ve yavaş bir süreç geçmiştir. OTP kapsamında faydalanılan fonlarda tarım sektörüne temel yatırımlar yapılmış fakat bunun milli gelire katkısı yeterince ortaya çıkmamıştır. Buna göre, Bulgaristan'da rekabetçi bir tarım sektörünün inşa edilebilmesi için OTP kapsamında yapılan reformlar ve kurumsal düzenlemelerin ulusal kamu politikalarıyla uyumlaştırılmasının, OTP'nin etkinliğini artıracaktır (Rangelova ve Vladimirova, 2017).

İncelenen Doğu Avrupa ülkelerinin AB'ye adaylık süreçleri 2004- 2007 yılları arasında olmuştur. Bu süreçte aday ülkelerin yararlandığı SAPARD programından yararlanmış ve çalışmada incelenen beş Doğu Avrupa ülkesi ile birlikte 11 ülkeye toplamda 2,686 Milyar Euro yardımda bulunulmuştur. Bu programın en önemli amacı yardım edilen ülkelerin tarım ve kırsal kalkınmalarını olumlu etkilemektir. En yüksek yardım 1,030 Milyon Euro ile Romanya'ya ve daha sonra 708 Milyon Euro yardım ile Polonya'ya yapılmıştır (Koç ve Giray, 2015). 2007-2013 yılları arasında adaylık sürecinde olan ülkelere ise IPARD programı uygulanmıştır. Ele alınan ülkeler de AB üyeliğine kabulü gerçekleşene kadar bu programdan yararlanmışlardır. AB OTP önemli bir kalemi olan çiftçilere ödenen doğrudan gelir desteği temel ödeme sistemi (the basic payment scheme (BPS)) ve basitleştirilmiş bir geçiş planı olan tek alan ödeme sistemi the single area payment scheme (SAPS) olarak gerçekleştirilmektedir. Bulgaristan, Çekya, Estonya, Kıbrıs, Letonya, Litvanya, Macaristan, Polonya, Romanya ve Slovakya'da tek alan ödeme sistemi (SAPS), temel ödeme sistemi (BPS) yerine kullanılmaktadır (European Commission, 2020f).

Ülkelerin üyelikten sonra OTP kapsamında yararlanma süreçleri incelendiğinde Polonya'ya hem doğrudan ödemeler konusunda hem de kırsal kalkınma programını kendi özel ihtiyaçlarına uyarlama konusunda esneklik sağlanmıştır ve 2014-2020 için doğrudan ödeme olarak 23.4 Milyar Euro tahsis edilmiştir. AB, Polonya'da OTP aracılığıyla üretici örgütlerini de desteklemektedir. Çiftçilerin daha iyi organize olmalarına ve ürünlerini pazarlamalarına yardımcı olabilmek, daha etkili, gıda tedarik zincirindeki konumlarını güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Kırsal kalkınma politikası, tarım sektörünün modernizasyonu ve kırsal alanlarda gelir kaynaklarının çeşitlendirilmesi sürecini hızlandırmıştır. Bu kapsamda da Polonya'da uygulanan OTP reformları ile tarımsal altyapı iyileşmiş, tarım sektörü ve tarımsal gıda işletmeleri modernleşmiş, işletme ölçeği büyümüş, üretimde karlılık artmış, çiftçilerin mali durumlarını iyileştirmiştir (Kolodziejczyk, 2016; Golinowska, 2019). Buna karşın, Polonya tarım sektöründe çok büyük sayıda küçük ölçekli tarımsal işletmenin olması sektörde çok sayıda çalışan yoksulluğun bulunmasına neden olmaktadır. Mikro ölçekteki çiftçilerin gelir durumundaki iyileşmeler olmasına rağmen gelirlerinin kentteki ortalama gelir düzeyinin çok altında kalması nedeniyle özellikle küçük ölçekli üreticilerin karlarını arttırmak için ve "aracılara" olan bağımlılıklarını azaltarak doğrudan tüketicilere satış yapacak düzenlemeler yapılmaya çalışılmaktadır (Kokoszcy, 2016). Romanya OTP kapsamında 2014-2020 döneminde, kırsal alanlara fayda sağlayacak önlemler için 8.1 Milyar Euro AB bütçesinden olmak üzere 9.5 Milyar Euro tutarında kamu katkısı tahsis edilmiştir. AB'deki tarım işletmelerinin (çiftliklerin) yaklaşık üçte biri (3,9 milyon çiftlik işletmesi) Romanya'da bulunmaktadır. Bu kapsamda, ilk olarak 30 hektarlık veya daha az alana sahip küçük /orta ölçekli çiftlikleri desteklemek için yeniden dağıtım ödemeleri yapılmıştır. Tarım sektöründe istihdam oranı ve kırsal nüfusu en yüksek olan ülke olan Romanya'da, OTP'nin ikinci ayağı olan kırsal kalkınma Romanya için önem arz etmektedir. Romanya için 3 öncelik alan bulunmaktadır. Bunlar: 1) tarım sektöründe rekabet edebilirlik ve yeniden yapılanmayı teşvik etmek 2) çevre koruma ve iklim değişikliği ve 3) ve bölgesel

eşitsizliklerin devam ettiği Romanya köylerinde ekonomik kalkınma, iş yaratma ve yaşam kalitesini arttırmaktır (European Commission, 2020g.). Çekya için 2020 yılına kadar OTP kapsamında tarım sektörüne ve kırsal alanlara AB bütçesinden 2.3 Milyar Euro yatırım yapılması planlanmıştır. Çekya'da AB düzeyinde tarım sektörünün öncelikleri iş, sürdürülebilirlik, modernleşme, yenilik ve kalite olarak belirlenmiştir. Çekya 2019 yılında OTP bünyesinde yapmış olduğu harcamaların %71,6 ile doğrudan ödemeler ve %27,1 kırsal kalkınma olup AB ortalamasının üzerindedir. Çekya, doğrudan ödemelerde en fazla payı sağlıklı beslenmeye yönelik okul programları, şarap, meyve ve sebze üzerine harcanmaktadır. Tarımsal üretimin 2019 yılında %57,5'i bitkisel %39,6'sı hayvansal üretim olan Çekya'da tahıl ve süt üretimi öne çıkmaktadır. En önemli girdi kalemini hayvan yemi oluşturan Çekya'da üyeliğinden bu yana maliyetlerin azaldığı gözlenmektedir. 2010 yılından bu yana Macaristan tarım sektörü istikrarlı bir artış göstermiştir. OTP kapsamında Macaristan tarım sektörü ve kırsal alanları 2014-2020 döneminde 13.061 Milyar Euro destek almıştır. 2019 yılında 181.000'den fazla üreticiye 1,265 milyon Euro doğrudan ödeme yapılmıştır. Doğrudan ödemeler altında en yüksek payı Macaristan tarım destekleme sisteminde önemli bir yer tutan tek alan ödeme sistemi (SAPS) (yaklaşık hektar başına 225 Euro), yeşillendirme desteği, küçük çiftçi programı ve genç çiftçiler için ödemeler yer almaktadır (NAK, 2019). Avrupa düzeyinde, iş ve büyüme, sürdürülebilirlik, modernizasyon, yenilik ve kalite gibi kilit politik öncelikler belirlenmiştir. Diğer taraftan, Macaristan hem doğrudan ödemeleri hem de kırsal kalkınma programını kendine özgü gereksinimlerine uyarlama esnekliğine sahiptir. Örneğin, Kırsal Kalkınma fonunun %15'ini 2015'ten 2019'a kadar olan kısmını Doğrudan Ödemelere kaydırmayı seçmiş, 2019 yılında doğrudan ödemelerin payı %70 olarak gerçekleşmiştir. Son yıllarda Bulgaristan tarım sektöründe AB sübvansiyonları desteğiyle iki önemli yapısal değişim trendi eşzamanlı olarak gerçekleşmiştir. Bunlar çiftlik boyutlarının büyümesi ve hububat, yem bitkileri ve endüstriyel bitkilerde üretimin göreceli artış yaşanmıştır (Sofya Ticaret Müşavirliği, 2017). Bulgaristan'a OTP kapsamında doğrudan aktarılan yardım yaklaşık olarak 5.1 Milyar Euro'dur. 2007-2013 yılları arasında OTP kapsamında, Bulgaristan'ın tarım sektörüne ve kırsal alanlarına, çiftçilerin gelirlerini sabitlemek, Bulgar çiftliklerinin sürdürülebilirliğini modernleştirmek ve güvenli, ekonomik ve kaliteli yiyecek tedarikini güvence altına almak için 4 Milyar Euro'dan fazla yatırım yapılmıştır. Bulgaristan'da kırsal kalkınma için; 5400'den fazla genç çiftçiye mesleğini sevdirmeye yönelik destekler verilmiş, kırsal bölgelerinde yaşayan 560.000'den fazla kişinin gelişmiş temel hizmetlerden yararlanması sağlanmış ve yaklaşık 1400 çiftlik (71000 hektar), organik tarım üretimine yönelik destek almıştır (European Commission, 2020h).

4.2. Türkiye'de Tarım Sektörünün AB Ortak Tarım Politikasına Uyumu

Tarım sektörü Türkiye ekonomisinde önemli bir paya sahip stratejik bir sektör olup, gerek sektörün ihtiyaçlarına yönelik yeterli çözüm üretemeyen tarımsal politikaları gerekse fiyat, üretim, kırsal kalkınma, üretici ve istihdama ilişkin yapısal sorunlar nedeniyle gündemdeki önemini korumaktadır. Toprak mülkiyetini adaletsiz dağılımı, tarımsal işletmelerinin küçük ve parçalı yapısı, aile işletmeciliğinin yaygın olması, teknoloji kullanımının yetersiz olması, pazarlama sorunu, araçların

varlığı, dış piyasada birkaç ürün hariç rekabet gücünün yeterli olmaması, örgütlenme problemi, gübre-ilaç-tohum vb. girdi yetersizlikleri ve maliyetleri, tarımsal nüfusun fazla olması, çiftçi gelirlerinin düzenli ve yeterli olamaması, işsizlik gibi birçok sosyo-ekonomik problem Türkiye'nin AB tarım politikalarına uyumunu zorlaştırıcı etkenler arasında yer almaktadır. Özellikle Türk tarım sektörünün bazı ürünlerde ve yörelerde geçimlik (tüm asgari ihtiyaçların karşılanabildiği) ya da yarı geçimlik (asgari ihtiyaçların bir kısmının karşılanabildiği) bir özellik göstermesi verimliliğin düşük olması ve üretimin çok az bir kısmının pazarlanması ile karakterize edilir (European Commission, 2019).

Birçok ülkede olduğu gibi, Türkiye ve AB'de de tarım sektöründe uygulanan politikalar arasında farklılıklar bulunmaktadır. Türkiye'de tarım destekleme sistemi daha çok fiyat desteği şeklinde iken, OTP kapsamında AB ülkelerinde doğrudan ödeme yöntemi kullanılmaktadır. AB'de destek kuruluşları tek ve merkezidir, fakat Türkiye'de destek kuruluşları ürünün coğrafyasına göre değişmektedir. AB'nin tarım destek mekanizmaları ürünün kalitesine ve bölgesine göre değişebilmektedir, Türkiye'de ise üreticilerin örgütlenme yapılarının AB'deki kadar güçlü ve organize olmaması tarım destek mekanizmaları sınırlı kalmasına neden olmaktadır (Erzene ve Bürgin, 2013). Türkiye'de tarımın GSYH'deki payı ve tarımsal işgücü AB ülkelerinden daha yüksek, fakat işletme ölçeği daha küçüktür. Türkiye tarım ürünleri açısından oldukça zengin bir çeşitliliğe sahip olmasına rağmen, tarım ürünleri üretimi ve ihracatı istenilen seviyeye ulaşamamakta, özellikle bazı ürünlerin üretimi gitgide azalarak dışa bağımlılık artmakta ve katma değeri yüksek ürün ihracatı istenilen seviyede olamamaktadır. OTP kapsamında üreticilere sağladığı yüksek oranlı desteklemeler ve korumacılık uluslararası piyasada rekabeti zorlaştırmıştır, birçok tarım ürünleri ihracatçısı ülke tarafından da eleştirilmiştir. Bu durum uluslararası piyasalarda Türkiye'nin tarım sektöründe rekabetini zorlaştırmaktadır. Diğer taraftan tarım ürünlerinde pestisit, alfa toksin gibi kalıntıların var olması AB ve Rusya gibi ülkelerin ihracatını kısıtlamaktadır. Türkiye'de tarım sektöründe tarla ölçeğinin küçük olması nedeniyle makine kullanımının istenen seviyede olmaması, ölçek ekonomilerinden yararlanılamamasına neden olmaktadır. Tarım sektöründe istihdam edilen işgücünün eğitim seviyesinin düşük olması, birçok küçük tarım üreticisinin geçimlik tarımla uğraşması ve düzenli ve güvenli bir gelire sahip olmaması teknoloji yoğun üretimi engellemektedir. AB'ne göre Türkiye'de tarımsal işletmelerin ölçeği küçük olup, araziler parçalı ve dağınıktır, ölçek ekonomilerinden yararlanamamaktadır (European Commission, 2019). AB bütçesi içinde tarım sektörüne ve doğrudan desteklemeye ayrılan pay dikkate alındığında Türkiye'de tarım sektörüne sağlanan desteğin yeterli olmadığı aşikardır. AB'de 2013 yılı reformu ile birlikte odaklanılan konular yeterli gıda üretimi, stok fazlası üretimin değerlendirilmesi, dengeli kalkınma ve çiftçilerin refah düzeyinin artırılmasıdır. Türkiye'de ise ürün bazlı politikalar uygulanmaktadır ve zaman içinde seçim dönemlerinde uygulanan politikalar ve düzenlemeler bazı ürünlerde arz fazlasına neden olurken bazı ürünlerin üretiminin azalmasına neden olmuştur. 11. Fasıl kapsamındaki en önemli hususlardan biri olarak Türkiye'deki tarımsal desteklerinin, AB'deki destekleme sistemi ile yakınlaştırılmasıdır. OTP kapsamında verilen desteklerin üretimden bağımsız,

doğrudan destekleri içermesi nedeniyle, bu uygulamanın etkilerine hazırlıklı olunması ve etki analizi çalışması yapılması gerekmektedir. Türkiye'nin AB ile katılım müzakereleri, 3 Ekim 2005 tarihinden itibaren müzakere çerçeve belgesi kapsamında 35 fasıl üzerinden yürütülmektedir. Tarım sektörünü ile ilgili fasıl 11 nolu Tarım ve Kırsal Kalkınma fasıldır. Fakat 11 Aralık 2006 tarihli Genel İşler ve Dış İlişkiler Konseyi'nde alınan karar uyarınca Türkiye-AB Ortaklık Anlaşması Ek Protokolü ile ilgili olarak Tarım ve Kırsal Kalkınma faslı da dahil olmak üzere sekiz faslın müzakereleri askıya alınmıştır. 11 No'lu Tarım ve Kırsal Kalkınma faslı çiftçilere ve sektörde yer alan ürün işleyicileri gibi aktörlere verilen destekler, bazı ürünlere yönelik üretimle ilgili kota düzenlemeleri, bu ürünlerin ithalatına yönelik kısıtlamalar, ürün kalitesi, organik tarım gibi konuların yanı sıra tarım sektöründe düşük gelirli kesimin gelir kaynaklarını çeşitlendirmek ve kırsal kalkınma konularına odaklanmaktadır (AB Başkanlığı, 2020). Türkiye'nin OTP'ye uyumu kapsamında 24 Şubat 2007 tarihinde Tarım ve Kırsal Kalkınma faslı için Ek Protokol dışında beş adet açılış kriteri belirlenmiştir. Bu kriterler IPARD ajansı kurulması, tarım sektöründeki desteklerin, AB destekleme sistemine yakınlştırılması ve kamu iktisadi teşekküllerine verilen kamu desteğinin AB devlet yardımları kurallarına uyumlu hale getirilmesine ilişkin bir strateji hazırlanması, güvenilir tarımsal istatistiklerinin sağlanması, arazi tanımlama ve Ulusal Çiftçi Kayıt Sisteminin geliştirilmesi ve son olarak Türkiye'nin canlı sığır ve sığır eti ile türev mamullere uygulanan ticari sınırlamaları kaldırmasıdır. Bu kriterler arasında iki tanesi yerine getirilmiştir. Buna göre, "Tarım Arazilerinin Tanımlanmasına ve Ulusal Çiftçi Kayıt Sisteminin Geliştirilmesine Yönelik Strateji Belgesi" 2010 yılında, IPARD ajansı olarak "Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK)" kuruluşu 2013 yılında Avrupa Komisyonu tarafından teyit edilmiştir (Avrupa Birliği Bakanlığı, 2017). Bununla birlikte, faslın açılış kriterleri ve IPARD mekanizması doğrultusunda, tarımsal destekleme sistemi, ortak piyasa düzeni, tarımsal istatistikler, coğrafi işaretler, organik tarım, kırsal kalkınma vb. alanlarda mevzuat uyum çalışmaları Tarım ve Orman Bakanlığı, Hazine ve Maliye Bakanlığı ve Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu tarafından devam etmektedir.

Türkiye ve AB arasındaki mali iş birliği kapsayan adaylık öncesi dönem (1964-1999) ve 1999 yılında Helsinki Zirvesi ile Türkiye'nin aday ülke konumuna gelmesi ile birlikte 2002 yılından itibaren hibe nitelikli fonlardan tek bir çerçeve altında yararlanılmaya başlanmasını kapsayan adaylık sonrası dönem olarak iki ayrı süreçte yer almaktadır. Bu süreçte, AB 2007 – 2013 yıllarına ait bütçe dönemiyle birlikte aday ülkelere sağladığı mali yardım mekanizmasında değişikliğe gitmiş ve aday ve potansiyel aday ülkelere yapılan mali yardımlar Katılım Öncesi Yardım Aracı (IPA) adı altında birleştirilmiştir. Tarım sektörüne yönelik yapılan destekler ise 5 bileşenden oluşan IPA'nın son bileşeni olan Kırsal Kalkınma bileşeni olan IPARD programı ile gerçekleştirilmektedir. IPARD, OTP ve kırsal kalkınma politikalarının uygulanmasını hedef almaktadır. IPA'nın 2007-2013 yıllarını kapsayan I. Döneminde (IPA I) Türkiye'ye 4,7 Milyar Euro'luk AB fonu tahsis edilmiş olup, bu fonun 854 Milyon Euro'luk kısmı beşinci bileşen olan kırsal kalkınmaya ayrılmıştır. Bu kapsamda tarım, hayvancılık, gıda, balıkçılık ve alternatif tarım alanlarında faaliyet gösteren işletmelere, üretici bireylere, kooperatiflere ve

üretici birliklerine hibe programları aracılığı ile finansman desteği sağlanmış (Avrupa Birliği Bakanlığı, 2019), ve IPARD 2007-2013 döneminde 42 ilde uygulanmıştır. IPA'nın 2014 – 2020 yıllarını kapsayan II. Dönemi de (IPA II) tüm aday ülkelere 11,150 Milyon Euro tahsis edilmiş olup, en büyük pay 4.453,9 Milyar Euro ile Türkiye'ye ayrılmıştır. Türkiye için IPA II fonu içinde tarım ve kırsal kalkınmaya ayrılan pay 912.2 Milyon Euro'dur. Aday ülkeler arasında IPA fonu içerisinde tarım ve kırsal kalkınmaya en fazla pay Türkiye'ye (%20,5) ayrılmıştır (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2020). Dokuz öncelikli sektörün belirlendiği IPA-II döneminde tarım ve kırsal kalkınma da yer almaktadır. IPA'nın mali desteği, Politik reformlara destek; Ekonomik, sosyal ve bölgesel kalkınmaya destek; Birlik müktesebatına aşamalı olarak uyum sağlanmasını desteklemek suretiyle faydalanıcı ülkenin, AB üyeliği nedeniyle (gelecekte) ortaya çıkacak yükümlülükleri yerine getirebilme becerisini güçlendirmek; Bölgesel entegrasyon ve ülkesel iş birliğini güçlendirmek amacını taşımaktadır (Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu, 2020b).

2019 Türkiye İlerleme raporunda, tarım ve kırsal kalkınma alanında hazırlıklar belirli bir düzeyde olduğu belirtilmiştir. Tarım ürünlerine yönelik bazı coğrafi işaretlerin karşılıklı olarak tanınmasına ilişkin teknik görüşmeler başlatılmıştır. AB katılım öncesi kırsal kalkınma programı (IPARD II) kapsamında, tarımsal işletmeler, işleme ve pazarlama ile çiftliklerin çeşitlendirilmesi konularında 245,4 milyon Euro AB katkısının sağlandığı 3.446 proje sözleşmeye bağlanmıştır. Organik tarımın esaslarına ve uygulanmasına ilişkin yönetmeliğin AB müktesebatına uyumu ileri seviyededir fakat tarım istatistiklerinin oluşturulması için strateji belgesi hazırlanmamış, genel tarım sayımına ilişkin düzenlemeler yapılmamıştır (Avrupa Komisyonu, 2019). Bununla birlikte, Türkiye'de 2006 yılında AB'ye katılım müzakerelerinin bir gereği olarak kabul edilen Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi ile birlikte kırsal kalkınmayı destekleyici politikalar geliştirilmekte ve bu kapsamda tarımsal işletmelerin modernizasyonu, tarım dışı ekonomik faaliyetler, çevre-dostu tarımsal üretim teknikleri, iklim değişikliğinin etkilerinin azaltılması ve doğal kaynakların korunması gibi alanlarda destek tedbirleri uygulanmaktadır. İyi tarım ve organik tarım uygulamaları, çiftçilerin istikrarlı gelir kaynağına sahip olmalarına yönelik yapılan düzenlemeler üretim kalitesi ve çiftçi refahı açısından faydalı olacaktır. Diğer taraftan, Türkiye'nin AB'ne üyelik müzakerelerinin uzun yıllardır devam ediyor olması, siyasi kriterler nedeniyle tarım ve kırsal kalkınma faslının askıya alınmış olması ve sürecin belirsizliği sektörün OTP'ye uyumuna yönelik olarak yapılması gereken yapısal reformların ve düzenlemelerin yavaşlamasına, bazı kesimler tarafından gereksiz görülmesine ve gereken dikkatin verilmemesine neden olmaktadır. Türkiye'de kırsal kalkınmayı destekleme yönündeki eğitim faaliyetlerinin olmaması, kırsal kesimde nüfusun kalabalık ve eğitim düzeyinin düşük olması Türkiye tarımı politikalarının AB'ye uyumunu zorlaştırmaktadır. Buna karşın Türkiye'de tarım sektörüne yönelik verimliliği arttırmaya, insan ve çevre sağlığını korumaya, gıda güvenliğini sağlamaya, üretici ve tüketici refahını yükseltmeye, tarımsal işletmelerin kapasitelerini büyütürken modernize etmeye, üreticileri eğitmeye yönelik düzenleme ve teşvikler gerçekleştirilmiştir (Sağlık ve Yantur, 2019). AB aday ülke statüsü altında

OTP'ye uyum kapsamında yapılan tüm düzenlemeler ve reformlar sektörün yapısal sorunlarını giderme ve sürdürülebilirliği açısından önem arz etmektedir. Tarım sektöründe fiyatlandırma, üretici gelirleri ve işgücü başta olmak üzere yapısal sorunların çözümü ve dolayısıyla kırsal kalkınmanın gerçekleşmesi Türkiye'de var olan bölgelerarası gelişme farklılıklarının azalmasında da etkili olacaktır (Karaalp-Orhan, 2020).

5. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Tarım sektörünün en çok koruma altına alındığı bölge kıta Avrupası'dır. AB'nin 1962 yılında uygulamaya konan ilk ortak politikası olan OTP'nin amacı gıda güvenliğini sağlamak, düzenli ürün arzı sağlamak ve uygun fiyattan ürün temin etmek, verimliliği arttırmak, çiftçilerin gelirini arttırmak ve güvence altına almak, piyasada istikrarı sağlamak, sürdürülebilir bir tarım sektörü ve çevre ile kırsal kalkınmayı güçlendirmektir. 1999 yılında aday ülke konumuna gelen ve 2005 yılında AB ile müzakerelerin başladığı Türkiye'de gerek uygulanan tarım politikaları ve destekleme sistemi gerekse süregelen yapısal sorunlar AB'den oldukça farklılık göstermektedir. Dünya Bankası (2020) verilerine göre 2018 yılı Türkiye'de toplam arazi içinde ekilebilir arazi miktarı %25,6 olup, AB'den (%24,7) biraz fazladır. Türkiye'de tarım sektöründe çalışan nüfus AB ülkelerine kıyasla daha fazla olup, AB'deki tarımsal işletmelerin ortalama büyüklüğü Türkiye'nin oldukça üzerindedir. Türkiye'de tarım sektörünün geçimlik veya yarı geçimlik nitelikte olması, işletme ölçeğinin küçük olması ve küçük işletmelerin verimliliğinin düşük olması, teknoloji kullanımı ve makineleşmenin yeterli olmaması, kooperatifleşme benzeri örgütlenmenin yetersiz olması, aracı kurumların varlığı, çiftçilerin tarım kredilerini ödeme güçlükleri ve girdi fiyatlarının yüksek olması nedeniyle arza ilişkin sorunlar yaşamaktadır. Bu unsurlara ilaveten sektörde istihdam edilen nüfusun yüksek olması çiftçi gelirlerinin yeterli olmaması işsizliğe ve kırdan kente yoğun göçe neden olmaktadır.

Çalışmada ele alınan AB üyesi beş Doğu Avrupa ülkesi olarak Bulgaristan, Çekya, Macaristan, Polonya ve Romanya'nın OTP kapsamında destek ve fonlardan yararlanması sonucunda tarımsal üretim, ihracat, verimlilik artışı ve kırsal kalkınmada ve çiftçi gelirlerinin artmasında ilerlemeler sağlandığı görülmektedir. Çekya hariç diğer ülkeler AB içinde önemli tarım ürünü ihracatçısı ülkeler haline gelmişlerdir. Çekya, çiftçiler için doğrudan ödemelerden yararlanırken, tarımsal üretimde en büyük maliyet faktörü olan yem maliyeti azaldı. Macaristan'ın AB'ye katılımından bu yana, tarım önemli ölçüde gelişmiş, verimliliği, rekabet gücü ve karlılığı ile AB-15 ülkelerini yakalamaya başlamıştır. AB içinde 2010 yılından günümüze en hızlı büyüyen tarım sektörü Macaristan olmuştur. Bulgaristan tarım sektöründe AB sübvansiyonları desteğiyle çiftlik ölçeğinin büyümesi ve hububat, yem bitkileri ve endüstriyel bitkiler üretiminde artış olmak üzere iki önemli yapısal değişimi eşzamanlı olarak gerçekleştirmiştir. Kırsal kalkınma, genç çiftçilerin destelenmesi ve organik tarımın gelişmesine yönelik destekler almıştır. Özellikle Polonya'da tarım sektöründe istihdam edilen nüfus, ekonomide tarıma ayrılan pay ve tarım işletmelerinin küçük ölçekli yapısı nedeniyle Türkiye ile oldukça benzer niteliklere

sahip olup üyelik sonrasında sektörün alt yapısına ilişkin gelişmeler yaşanmış, işletme ölçeği büyümüş ve ülke AB’de önemli tedarikçi/ihracatçı ülkeler arasında yer almaktadır. Polonya tarımının OTP’na kolay uyum sağlamanın en önemli nedeni olarak, aday ülke konumundan itibaren yapılan mali yardımların yanı sıra tam üyeliğin olacağına dair beklentinin çok yüksek olmasıdır. Gerek AB gerekse ulusal düzeyde büyük eşitsizliklerin devam ettiği Romanya’da OTP fonları ile öncelikle kırsal kesimin yaşam kalitesini arttırmak ve küçük/orta ölçekli çiftlikleri desteklemek hedeflenmiştir. Romanya’da tarım alanlarının büyüklüğünün Türkiye’ye benzer olması ve ürün deseni olarak buğday ve mısır üretiminin ağırlıkta olması, Türkiye’de de OTP kapsamında yapılan destek ve düzenlemelerin tarım sektörünü geliştireceği ve faydalı olacağına işaret olarak görülmektedir. Buna göre, incelenen ülkelerinde AB OTP kapsamında doğrudan ödeme yönteminin kullanılması, kırsal nüfusun daha az olması ve arz fazlası ürünlerin değerlendirilmesi konusunda sağlanan destek de önemli bir farklılık olarak ortaya çıkmaktadır.

Türkiye tarımındaki temel problemlerden biri, sektörün millî gelire yapmış olduğu katkının az fakat sektörde istihdam edilen kişi sayısının halen fazla olması, tarım arazilerinin parçalı ve küçük ölçekli olması, yüksek girdi maliyetleri ile katma değeri düşük üretim ve geçimlik tarımın üretici gelirlerinin düşük olmasına ve işsizliğe neden olmaktadır. Tarım sektöründe çalışan nüfusun azaltılması yönündeki söylemlere rağmen bunun nasıl yapılacağına ya da bu nüfusun hangi alanlarda istihdam edileceğine yönelik politikalar geliştirilmesi elzemdir. Geliştirilmesi gereken bu politikalarda, tarımda çalışan kesimi yaşadığı yerden koparmadan, yörenin tarımsal ürünlerine uygun olarak tarıma dayalı sanayi işletmeleri kurulması teşvik edilerek, katma değeri yüksek ürün üretimi yeni istihdam olanağı sağlanması yararlı olacaktır. Diğer taraftan tarım sektöründeki kooperatifleşme ile küçük üreticilere düzenli ve yeterli bir gelir sağlanması ve sağlıklı tarım yapılmasına yönelik düzenlemeler teşvik edilmelidir. Aksi durumda büyük şehirlere göç ve beraberinde gelen kentsel işsizlik ve sosyal sorunlar artmasına neden olacaktır. Diğer taraftan tarım sektöründeki çözülme ile kırdan kente göç edenlerin işgücü piyasasına uyumlarının ve istihdam edilebilirliklerinin arttırılmasına yönelik mesleki eğitim ve beceri programları düzenlenmesi ve sosyal uyum sorunu istihdama yönelik diğer sorunların başında gelmektedir. İç piyasada tarım ürünleri fiyatlandırmasında yaşanan sorunlar, üreticinin eline geçen düşük gelir ve pazardaki ürün fiyatlarındaki büyük farklılıklar, aracılara bağımlılık, artan üretim maliyetleri çiftçi gelirinin desteklenmesi ve makul düzeye erişmesine diğer taraftan sektördeki kayıt dışılık sorununu etkileyecektir. IPA’nın 2014 – 2020 yıllarını kapsayan II. Dönemi de (IPA II) tüm aday ülkelere 11.150 Milyon Euro tahsis edilmiş olup, en büyük pay 4.453,9 Milyar Euro ile Türkiye’ye ayrılmıştır. Türkiye için IPA II fonu içinde tarım ve kırsal kalkınmaya ayrılan pay 912.2 Milyon Euro’dur. Aday ülkeler arasında IPA fonu içerisinde tarım ve kırsal kalkınmaya en fazla pay Türkiye’de (%20,5) ayrılmıştır. Özellikle IPARD projeleri 2011 yılından sonraki dönemde yetkin uzmanların dahil olması ile başarılı olmaya başlamıştır. IPARD’ın katkısı özellikle meyve-sebze, süt, et ve su ürünlerinin üretim sektöründeki yapılarının iyileştirilmesine yönelik yatırımlar dikkat çekmiştir. Son yıllarda projenin desteklenmesi ile katılımcı sayısı da artmıştır. Fakat tüm bu ilerlemelere karşın özellikle kırsal

kalkınma alanında beklenen fayda düzeyine ulaşamamıştır. Türkiye AB OTP uyum sürecinde, AB kaynaklarını tarım sektöründe verimlilik ve rekabet gücünü arttıracak teknoloji kullanımı ve makineleşme, tarım işletmelerinde optimizasyon, girdi temini ve maliyetler ile çeşitli kırsal ve tarımsal alt yapının iyileşmesine yönelik en etkili şekilde kullanacak kurumsal yapılanma ve programlamayı gerçekleştirmek zorundadır. Türkiye bu açıdan tarım sektöründe katma değeri yüksek tarımsal üretiminin desteklenmesi, AB standartlarında üretime ulaşılması ve güvenli tarım ile AB pazarında rekabet avantajı yakalayabilecektir. Diğer taraftan, OTP’de önemli bir paya sahip olan doğrudan gelir desteği ve kırsal kalkınmaya yönelik yapılacak düzenlemeler, üreticilerin yaşam standardını arttıracak ve tarım sektöründe topyekün kalkınmanın gerçekleşmesinde etkili olacaktır. Diğer taraftan AB’nin 2030 yılına yönelik hedefleri uzun dönemde Türkiye’nin en önemli pazarını oluşturan AB’ne tarım ürünleri ihracatını da etkileyecek ve tarım sektöründe güvenli ve sağlıklı üretim uygulamalarına önem verilmesini gerektirecektir.

KAYNAKÇA

- AKİB (Akdeniz İhracatçı Birlikleri) (2020). *Yaş Meyve ve Sebze Sektörü Türkiye Geneli Değerlendirme Raporu*. Erişim adresi <http://www.yms.org.tr/files/downloads/istatistikler/2019/ocak-aralik-2019.pdf>
- Avrupa Birliği Bakanlığı (2017). *Avrupa birliği sürecinde 11 no’lu tarım ve kırsal kalkınma faslı*. Ankara: Matus Basımevi
- Avrupa Birliği Bakanlığı (2019, 21 Ekim). *IPA I ve IPA II Dönemi Programlama*. Erişim adresi <https://www.ab.gov.tr/45627.html>.
- Avrupa Birliği Başkanlığı (2020, 22 Mayıs). *Fasıl 11: Tarım ve Kırsal Kalkınma*. Erişim adresi https://www.ab.gov.tr/fasil-11-tarim-ve-kirsal-kalkinma_76.html
- Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu (2020). *Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı (IPA)*. Erişim adresi <https://www.avrupa.info.tr/tr/katilim-oncesi-mali-yardim-araci-ipa-880>
- Avrupa Komisyonu (2019, 29 Mayıs). *Komisyon Çalışma Dokümanı*. Erişim adresi https://www.ab.gov.tr/siteimages/birimler/kpb/2019_trkiye_raporu-tr.pdf
- Baun M., Kouba K. ve Marek, D. (2009). Evaluating the effects of the EU common agriculture policy in a new member state: The case of the czech republic. *Journal of Contemporary European Studies*, 17(2), 271–292. doi.org/10.1080/14782800903108734
- Candan, A. (2003). *15 soruda 15 AB politikası Avrupa Birliğinin ortak tarım politikası*, İstanbul, İKV Yayınları.
- Drost, S. (2013). *The agricultural sector in Poland and Romania and its performance under the EU-influence*. Berlin: Freie Universität. Erişim adresi <https://d-nb.info/1144666988/34>
- DTÖ (Dünya Ticaret Örgütü)-WTO (World Trade Organization) (2020). *International Trade Statistics*. Erişim adresi <https://data.wto.org/>
- Dura, C. ve Atik, H. (2003). *Avrupa birliği gümrük birliği ve Türkiye*. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Dünya Bankası (World Bank) (2020). *World Development Indicators*. Erişim adresi <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>
- Erzene-Bürgin, D. (2013). *Türkiye Tarımı ve AB Ortak Tarım Politikası*, Kaya, A. (Ed.), Avrupa Birliği Hakkında Merak Ettikleriniz içinde (112-128). İstanbul: Hiperlink Yayınları

- European Commission, (2018a). *Rural Areas And The Primary Sector In The EU*. Erişim adresi https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/food-farming-fisheries/farming/documents/eu-rural-areas-primary-sector_en.pdf
- European Commission, (2018b). *Farm Structures*. Erişim adresi https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/food-farming-fisheries/farming/documents/farm-structures_en.pdf
- European Commission (2019). *Agriculture In The Enlargement Countries*. Erişim adresi https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/farming/international-cooperation/enlargement/agriculture-eu-enlargement/candidates_en
- European Commission. (2020a). *Statistical Factsheet Poland*. Erişim adresi https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/food-farming-fisheries/farming/documents/agri-statistical-factsheet-pl_en.pdf,
- European Commission. (2020b). *Statistical Factsheet Hungary*. Erişim adresi https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/food-farming-fisheries/farming/documents/agri-statistical-factsheet-hu_en.pdf
- European Commission. (2020c). *Statistical Factsheet Czechia*. Erişim adresi https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/food-farming-fisheries/farming/documents/agri-statistical-factsheet-cz_en.pdf
- European Commission. (2020d). *Statistical Factsheet Bulgaria*. Erişim adresi https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/food-farming-fisheries/farming/documents/agri-statistical-factsheet-bg_en.pdf
- European Commission. (2020e). *Statistical Factsheet Romania*. Erişim adresi https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/food-farming-fisheries/farming/documents/agri-statistical-factsheet-ro_en.pdf
- European Commission. (2020f). *The Basic Payment*. Erişim adresi https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/income-support/basic-payment_en
- European Commission. (2020g). *Factsheet On 2014-2020 Rural Development Programme For Romania*. Erişim adresi https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/food-farming-fisheries/key_policies/documents/rdp-factsheet-romania_en.pdf
- European Commission. (2020h). *The CAP At A Glance*. Erişim adresi https://ec.europa.eu/info/publications/cap-your-country_en
- EUROSTAT. (2020). *Statistics*. Erişim adresi <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>
- FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations) (2020). *Database Statistics*. Erişim adresi <http://www.fao.org/faostat/en/#data>
- FAO. (2021, 24 Eylül). *FAO In Turkey*, Erişim adresi <http://www.fao.org/turkey/fao-in-turkey/turkey-at-a-glance/en/>
- Golinowska, S. (2019,16 Mayıs). *Our Europe: 15 years of Poland in the European Union*. Erişim adresi https://www.case-research.eu/files/?id_plik=6170
- Karaalp-Orhan, H.S. (2017). What are the trends in women's labour force participation in Turkey?. *European Journal of Sustainable Development*, 6(3), 303-312. <https://doi.org/10.14207/ejsd.2017.v6n3p303>
- Karaalp-Orhan, H.S. (2019). Structural transformation of the Turkish economy under the scope of sustainable development. *European Journal of Sustainable Development*, 8(5),161-170. <https://doi.org/10.14207/ejsd.2019.v8n5p161>

- Karaalp-Orhan, H.S. (2020). Regional disparities in Turkey: A socio-economic perspective. *European Journal of Sustainable Development*, 8(5), 103-115. <https://doi.org/10.14207/ejsd.2020.v9n3p103>
- Koç, A. ve Giray, F.H. (2015). Avrupa Birliği kırsal kalkınma mali yardımı (IPARD): Türkiye uygulaması ve yeni dönem (2014-2020) değişiklikler. *Akademik Bakış Dergisi*, 51, 314-331.
- Kokoszcy K. (2016, 11 Mart). *Rural Development In Poland Will Focus On Smallholders' Poverty*. Erişim adresi <https://www.euractiv.com/section/agriculture-food/news/rural-development-in-poland-will-focus-on-smallholders-poverty/>
- Kolodziejczyk, K. (2016). *Poland in the European Union. Ten years of membership*. *Revista UNISCI*, 4(2016), 9-26. https://doi.org/10.5209/rev_RUNI.2016.n40.51803
- Olgun, F.A. ve Sevilmiş, G. (2017). AB katılım öncesi yardım aracı kırsal kalkınma programı (IPARD) ve Türkiye açısından değerlendirilmesi. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 23(1), 25-36. <https://doi.org/10.24181/tarekoder.317836>
- Popp, J. (2003). The preparation of Hungarian agricultural policy for the EU accession. *Agric. Econ. – Czech*, 49(2), 87–93. <https://doi.org/10.17221/5269-AGRICECON>
- Rangelova, R.ve Vladimirova K. (2017). Agricultural sector in Bulgaria during the transition to market economy and the integration into the European Union. *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal*, 3(2), 30-43.
- Sağlık R. ve Yantur, P. (2019). AB'ye tam üyelik sürecinde Türkiye tarım sektörünün OTP'ye uyum çalışmaları. *Lectio Socialis*, 3(2), 101-120.
- SBB (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı) (2021). *Temel Ekonomik Göstergeler*. Erişim adresi <https://www.sbb.gov.tr/temel-ekonomik-gostergeler/#1542268521132-a9825b93-fa4c>
- Sofya Ticaret Müsteşarlığı (2017). *Bulgaristan Tarım Sektörü Notu*. Erişim adresi https://ticaret.gov.tr/data/5b8a43355c7495406a2276c0/2017_Tarim_Sektoru_Notu.pdf
- TGDF (Türkiye Gıda ve İçecek Sanayi Federasyonu) (2020, Ekim). *Tarım Ürünleri İçinde Sert Kabuklu Meyveler İhracatta Lider*, Ocak 2020 [Basın bülteni]. Erişim adresi <https://www.tgdf.org.tr/tarim-urunleri-icinde-sert-kabuklu-meyveler-ihracatta-lider/>
- TMO (Toprak Mahsulleri Ofisi) (2020). *2019 Yılı Hububat Sektör Raporu*. Ankara: Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2010). *İstatistik Göstergeler 1923-2009*. Erişim adresi <http://www.antakyatso.org.tr/dokumanlar/istatistik%20gostergeler.pdf>
- TÜİK (2018). *Tarımsal İşletme Yapı Araştırması*, 2016. Erişim adresi <https://tuikweb.tuik.gov.tr/HbPrint.do?id=24869>
- TÜİK (2020) *İstatistik Veri Tabanı*. Erişim adresi <https://tuikweb.tuik.gov.tr/Start.do>
- Tarım ve Orman Bakanlığı, *AB ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü*. (2020,17 Aralık). IPA Birimi. Erişim adresi <https://www.tarimorman.gov.tr/ABDGM/Menu/48/Ipa-Birimi>
- TİM (Türkiye İhracatçılar Meclisi) (2020), *İhracat Verileri*. Erişim adresi <https://tim.org.tr/tr/ihracat-rakamlari>
- Uzunpınar, A. (2008). *Katılım öncesi AB kırsal kalkınma politikası ve Türkiye'de uygulanacak IPARD programı kapsamında proje hazırlama, değerlendirme ve seçim süreci*, (Yayınlanmamış AB Uzmanlık Tezi), Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Ankara
- Yavuz, F. ve Dilek, Ş. (2019). *Türkiye tarımına yeniden bakış*. İstanbul: SETA Yayınları. Erişim adresi <https://setav.org/assets/uploads/2019/04/137R.pdf>